

ԱՅՆԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՅՆԱԴԱՎԱՆ

ՀԱՅԵՐ

9(47.925)
ԿԻ - 54

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» մատենաշար, թիվ 8

ԱՅԼԱԽՈՍ ԵՎ ԱՅԼԱԴԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐ

Երկրորդ, լրացված հրատարակություն

Հրատարակիչ՝ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» Ակումբ

ԵՐԵՎԱՆ 2008

4039

Հայաստանի Հանրապետական Կուսակցության աջակցությամբ

Խմբագիր՝ Ավագ Հարությունյան

Այլախոս և այլադավան հայեր: Երևան, «Հայրենիք» Ակումբ, 2008, 71 էջ:

Այս հոդվածները ժամանակին հրատարակվել են «Հանրապետական» ամսագրում: Ժողովածուն արժարժվող թեմայի վերաբերյալ առաջին գրքույկն է: Ակնհայտ է, որ խնդրի ուսումնասիրությունը ռազմավարական, ուսուցողական և դաստիարակչական նշանակություն ունի, որը հարկ է դիտարկել Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների համալիրում:

Հայրության այլախոս կամ այլադավան բեկորների Հայրենիքին կապելն ու հայրենատիրության նվիրական գործում ներգրավելը կարևորագույն խնդիր է, որի իրականացումը կկասեցնի նրանց ծուլումը և կնպաստի հայկական ազգային կենսակերպի արմատավորմանը:

Այսինքն, հայը կարող է այլախոս կամ այլադավան լինել, բայց երբեք չդավաճանել իր Ցեղի ոգուն:

Հայոց ճակատագիրը տարաբնույթ հանգամանքների բերումով մեր ազգակիցներին տարածել է ի սփյուռուս ողջ աշխարհի: Ավելին, այդ ուղղությամբ ողբերգական դերակատարություն է ունեցել թուրքական պետության կողմից իրականացված Հայոց Մեծ Եղեռնը, որի արդյունքում հայության գերակշիռ մասը ֆիզիկապես ոչնչացվեց իր բնական Հայրենիք-Հայկական լեռնաշխարհի խոշորագույն արևմտյան հատվածում:

Թվում էր, թե հերթական անգամ պիղծ թշնամին կարողացավ «լուծել» Հայ տեսակի լինելիության խնդիրը: Սակայն, ո՛չ և երիցս ո՛չ: Մինչդեռ, մենք ապավինելով մեր Ցեղի անսպառ ոգեղեն ներուժին՝ ի գորու եղանք ոչ միայն ամոքել ստացած վերքերը, այլև Սարդարապատում և Արցախում հաղթանակել և պատուհասել նույն ոճրագործ թուրքին:

Անշուշտ, չափազանց դժվարին գործ է սփյուռքում հայ մնալը, հաճախ դրա համար հիրավի հերոսական ճիգեր են պահանջվում: Նամանավանդ, եթե նկատի ունենանք այն վճռորոշ հանգամանքը, որ հայությունը Հայրենիքից դուրս ապրել և ապրում է եթնիկ, կրոնական, քաղաքական և լեզվա-մշակութային միանգամայն տարբեր և ինչու չէ՝ նաև հակադիր համակարգերում:

Այսինքն, նման ապագայնացնող մթնոլորտը գլխավորապես առաջին հերթին հարվածում է սփյուռքահայի ազգային ինքնագիտակցությանը, քանզի մայրենիի փոխարեն խոսելով օտար լեզվով, բռնի կերպով կրոնափոխվելով և գրեթե զրկվելով իր տեսակին բնորոշ հատկանիշներից՝ նրա միակ անփոխարինելի հաղթաթուղթը և ապավենը օտար շրջապատում շարունակում է մնալ հենց ազգային ինքնագիտակցությունը, որի գորակցությունն է միմիայն նրան հայ պահում:

Նշվածի ցայտուն վկայություն պետք է համարել Արևմտյան Հայաստանում և այլուր «ծպտյալ», այլադավան կամ այլախոս հայերի կենսագոյությունը, պայքարը և ազգային զարթոնքը:

Ժողովածուի հոդվածները ժամանակին տպագրվել են «Հանրապետական» հանդեսում, ինչն անշուշտ նորանկախ Հանրապետությունում թեմայի նկատմամբ հետաքրքրության և ուշադրության առաջին դրսևորումն է: Իսկ որ այս թեմայի ուսումնասիրությունն իսկապես ռազմավարական նշանակություն ունի՝ որևէ կասկածից դուրս է և ակնհայտ:

Այն միաժամանակ ուսուցողական և դաստիարակչական կարևոր նշանակություն ունի, և պետք է դիտարկել նաև Հայրենիք-Սփյուռք փոխհարաբերությունների համատեքստում:

Այժմ կարևորագույն խնդիր է հայության այդ բեկորներին ըստ ամենայնի Հայրենիքին կապելը և սատարելը ու հայրենատիրության նվիրական գործում ներգրավելը:

Այդ ամենի իրականացումը կկասեցնի նրանց ծուլումը և կնպաստի հայկական ազգային կենսակերպի արմատավորմանը:

Այսինքն, հայը կարող է այլալեզու կամ այլադավան լինել, բայց երբեք չդավաճանել իր Ցեղի ոգուն:

«Հայրենիք» Ակումբ

ՀԱՅՈՒՔՅԱՆ ԱՅԼԱԼԵԶՈՒ ԵՎ ԱՅԼԱԴԱՎԱՆ ՈՐՈՇ ԽՄԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սփյուռքային գոյակերպը հայ ժողովրդի պատմական զարգացումների ուղեկիցն է եղել դեռևս վաղ ժամանակներից: Պատմական, քաղաքական, մշակութային հանգամանքների թելադրանքով տարբեր ժամանակներում մայր եթոսից անջատվել են զանազան խմբեր, որոնք հարյուրամյակներ շարունակ բնակվելով օտար եթնոմշակութային և սոցիալ-քաղաքական միջավայրում՝ կրել են ինքնության դրսևորման փոփոխություններ կամ էլ ձեռք բերել առանձնահատուկ գծեր՝ իրենց անվան վրա կրելով, սակայն, «հայ» բաղադրամասը:

Հայության այս բեկորների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս լրացնելու մեր ժողովրդի պատմության եթնիկ խճանկարը, մյուս կողմից էլ՝ անդրադառնալու մենթալային խնդիրների, քանի որ ժամանակակից հայկական մենթալիտետում դժկամությամբ են ընկալվում այլալեզու և այլադավան խմբերը (օրինակ՝ հայ-մահմեդականների պարագան):

Միևնույն ժամանակ, այս խմբերի ուսումնասիրության միջոցով հնարավոր է դառնում անդրադառնալ եթնոպահպան մեխանիզմներին, եթնիկ զարգացումներին խոչընդոտող գործոններին:

Թեև մեզանում այլալեզու ու այլադավան բազում խմբեր կան, սակայն ստորև ներկայացնում ենք թաթախոս հայերին, հանձնահայերին, ժաթ-հայերին:

Թաթախոս հայեր

Դեռ վաղ միջնադարում թե՛ Բյուզանդիան, թե՛ Իրանը օգտագործել են հայ զինվորականությանը իրենց ռազմական ձեռնարկներում, սահմանների պաշտպանության մեջ:

Միջին դարերում և՛ Այսրկովկասի, և՛ Իրանի անվտանգությունն ապահովելու առումով ռազմավարական կարևոր նշանակություն ուներ «ճորա պահակը» կամ «Դերբենտի անցքը»: 5-6-րդ դարերում այսրկովկասյան երկրներն իր քաղաքական ենթակայության ներքո գցելուն զուգընթաց Սասանյան Իրանը լուրջ միջոցառումներ ձեռնարկեց «ճորա պահակը» անրացնելու և Այսրկովկասի հյուսիս-արևելյան շրջաններում հաստատուն ներկայություն ապահովելու նպատակով: Կառուցվեցին Դերբենտի պաշտպանական համակարգերը, և այդ տարածքներում վերաբնակեցվեցին Իրանից տեղափոխված բնակիչներ, որոնց համար առանձնահատուկ սոցիալ-քաղաքական արտոնություններ ու կարգավիճակ սահմանվեցին: Արաբական աղբյուրները սասանյան Կուրադ I և Խոսրով Անուշիրվան թագավորների այս ձեռնարկների կապակցությամբ բավական հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում, ըստ որոնց պարսից արքաները Այսրկովկասի հյուսիս-արևելքում բնա-

կեցնում են նաև «սիսականներին», այսինքն՝ Սյունիքից տեղափոխված զինվորական բնակչությանը:

Առհասարակ, դեռևս հայոց թագավորության գոյության ժամանակաշրջանում Սյունյաց նախարարական տան վրա էր դրված «ճորա պահակի» պաշտպանությունը, իսկ 5-րդ դարում, երբ Հայաստանի զգալի հատվածը ենթակա էր Իրանին և ուներ մարզպանության կարգավիճակ, «ճորա պահակը» շարունակում էր հայոց նախարարների համար զինվորական ծառայության վայր մնալ:

5-րդ դարում Իրանի կողմից հայկական զինվորական բնակչության բնակեցումը Այսրկովկասի հյուսիս-արևելքում, Դերբենտի շրջանում միանգամայն համապատասխանում էր այդ ժամանակաշրջանում առկա պատմաքաղաքական ավանդույթին: Այնուամենայնիվ, հայկական այդ խումբը իրանական վերաբնակիչների համեմատ փոքր էր, թեև ուներ նրանց հավասար սոցիալական բարձր կարգավիճակ և գործառույթ: Առհասարակ, Իրանի քաղաքական, մշակութային գերակայությունը Արևելյան Այսրկովկասում պահպանվեց մինչև 15-16-րդ դարերը: Հայկական խմբի սոցիալական բարձր կարգավիճակը և գործառույթը քաղաքական իշխանությամբ օժտված իրանական շերտի հետ ակտիվ փոխհարաբերությունների հիմք էր, ինչն էլ իր հերթին հանգեցրեց լեզվական ծուլման գործընթացի: Իրանալեզու դառնալով՝ հայկական խումբը պահպանեց սոցիալական բարձր կարգավիճակը, իսկ քրիստոնեության պահպանման միջոցով՝ այն զուգակցվեց հայկական խմբային պատկանելության հետ: Պատմական, ազգաբանական, լեզվական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հայկական այս խմբի լեզվական ծուլման գործընթացները տեղի են ունեցել 6-11-րդ դարերում:

Հետագա դարերում, երբ սկսվեցին տարածաշրջանի թրջացման գործընթացները, խմբի համար հայադավանության եթնոպահպան գործառույթին ավելացավ նաև իրանալեզվությունը՝ որպես հակազդեցություն այդ գործընթացների:

Թրջալեզու ցեղերի ներխուժումներին զուգընթաց, որպես երկրագործ նստակյաց բնակչությանը քոչվորների կողմից տրվող նվաստացուցիչ անվանում, սկսեց տարածվել «թաթ» անունը: Այն աստիճանաբար Արևելյան Այսրկովկասի իրանական բնակչության համար ձեռք բերեց եթնոհիմնի իմաստ, թեև դա տարածվեց իրանական ոչ բոլոր խմբերի վրա: Այդ արեալում բնակվող իրանալեզու դարձած հայկական խմբերը, նույնիսկ ռեզիդում տեղի ունեցող թրջացման ու մահմեդականացման գործընթացների պարագայում, պահպանեցին հայկական ինքնագիտակցությունն ու հայադավանությունը: Ավելին, պահպանեցին նաև լեզվի «փարս» կամ «ֆարս» անունը, որը հետո՝ 19-րդ դարի վերջին-20-րդ դարի սկզբին, գիտության մեջ սկսեց կոչվել «հայ-թաթերեն»: Բարբառ: Ի դեպ, այդ բարբառում իրանական շերտն ավելի լավ է պահպանվել, քան թաթ-մահմեդականների ու իրեա-թաթերի լեզվում, որոնք մեծ չափով ենթարկվել են սենա-թյուրքական ազդեցության:

18-րդ դարում թաթախոս հայերը բնակվում էին Ղուբայի, Դերբենտի, Շամախու մոտ մեկ տասնյակից ավելի գյուղերում:

18-20-րդ դարերում թաթախոս հայերի տարաբաշխվածության խնդիրը առավելապես զուգորդվում է տեղահանությունների ու տեղափոխությունների հետ: Մեծ ազդեցություն ու հետևանք ունեցավ հատկապես 1796թ. Վ. Ջուրովի գլխավորած արշավանքը: Ռուսական զորքի հետ միասին Դերբենտի, Մուշկուրի, Ղուբայի տարածքներից թաթախոս հայերը հարկադրված հեռանում են հիմնականում Հյուսիսային Կովկաս, հաստատվում Ղզլարում, Մոզդուկում, Սուրբ Խաչում (Ներկայումս՝ Բուդյոնովսկ), Կասակ-Յամում (հետագայում՝ Եդեսիա), Ղզլարի մոտ հիմնադրում Դերբենտ և իրենց նախկին գյուղերի անունը կրող Մուլլախալի, Ղարաջալու բնակավայրերը:

Պատմական զարգացումների ընթացքում տեղի է ունեցել նաև թաթախոս հայերի մահմեդականացում: Մահմեդականացված հատվածի մոտ դեռևս 20-րդ դարում պահպանվում էին հիշողություններ իրենց «հայկական անցյալի» մասին:

Չնայած լեզվական ծուլմանը, իրանալեզու դառնալուն, ակտիվ այլեթնիկ ու այլադավան միջավայրին հայկական այս խումբը պահպանեց եթնիկ ինքնագիտակցությունը: Եթնոպահպան կարևոր դեր է ունեցել դավանական գործունեությունը՝ զուգակցված հոգևոր և նյութական մշակույթի տարրերով՝ տոներ, հավատալիքներ, ծիսական ուտեստ:

Տարաբնույթ պատմական իրադարձությունների հետևանքով 19-րդ դարում Այսրկովկասում թաթախոս հայեր բնակվում էին Մադրասա, Քիվար, խաչմաս գյուղերում: 20-րդ դարի սկզբի հակահայկական հալածանքները տարածվեցին նաև դրանց բնակիչների վրա: խաչմասը գոյատևեց մինչև 1918թ., իսկ Մադրասան և Քիվարը շարունակեցին իրենց գոյությունը նաև խորհրդային տարիներին՝ Ադրբեջանի կազմում: 1988-89թթ. հակահայկական հալածանքների արդյունքում Ադրբեջանի թաթախոս հայերի վերջին բեկորները հարկադրված եղան լքել իրենց բազմադարյան բնակավայրերը: Քիվարցիներն ու մադրասեցիների զգալի մասը այժմ բնակվում են Հյուսիսային Կովկասում: Հայաստանում մադրասեցիները հավաքական ապրում են Արագածոտնի մարզում իրենց հիմնած Դպրեվան (Նոր Մադրասա) գյուղում:

Համշենահայեր

8-րդ դարում արաբական լծի տակ գտնվող հայ ժողովրդի վիճակը բավական ծանր էր: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու, բռնություններից խուսափելու նպատակով Համամ և Շապուհ Ամատունի իշխանների գլխավորությամբ Արագածոտնի, Կոտայքի, Վասպուրականի Արտագ գավառից շուրջ 12 հազար բնակչություն դուրս է գալիս ու հաստատվում Բյուզանդական կայսրության Խալդեա կամ Խաղտիք

գավառում՝ պատմական Պոնտոսում: Ղևոնդ պատմիչը վկայում է, որ Կոստանդին կայսրը «տայր պատիւ նախարարացն և նորին հեծելոցն», իսկ հասարակ ժողովրդին բնակեցրեց արգավանդ մի երկրում: Այնուամենայնիվ, համարվում է, որ հայ իշխանները մինչ այդ էլ որոշակի կապեր ունեցել են այդ տարածքների ու այնտեղ իշխողների հետ:

Աղբյուրների վկայությամբ Համան Ամատունի իշխանը Տամբուր քաղաքի տեղում մի նոր ավան է հիմնում՝ իր անունով այն Համանաշեն կոչելով: Համարվում է, որ դրանից էլ առաջացել են Համշեն, Հեմշին անվանումները:

Պատմաքաղաքական, ժողովրդագրական այս իրողությունների հետևանքով էլ ձևավորվեց Համշենի հայկական իշխանությունը: Այն մի քանի դար շարունակ գոյատևելով՝ 15-րդ դարում մտցվեց Օսմանյան կայսրության մեջ: Համշենի վերջին հայ իշխան Դավիթը հարկադրված ապաստանում է Սպեր գավառում, այնուամենայնիվ ենթադրվում է, որ նույնիսկ դրանից հետո էլ անմատչելի լեռնագավառների հայ «ծորպատները» իրենց ինքնավար կարգավիճակը պահպանեցին:

16-18-դ դարերում քրիստոնյա հպատակներին բռնի մահմեդականացնելու ու թրջացնելու օսմանյան քաղաքականությունը տարածվեց նաև համշենահայերի վրա: Մոտ երկու դար տևած գործընթացների հետևանքով 19-րդ դարում համշենահայերի մի զգալի հատված արդեն իսկ մահմեդականացված էր, թեև աղբյուրների վկայությամբ՝ իրենց կենցաղով նրանք տարբերվում էին շրջակա մահմեդական ժողովուրդներից, հայախոս էին, խոսում էին ինքնատիպ համշենահայ բարբառով, պահպանել էին քրիստոնեական բազում սովորույթներ: Այդ իսկ պատճառով այդ ժամանակի մամուլում, գրականության մեջ նրանց մասին սկսեցին կիրառվել «կես-կես», «հայ-մահմեդական» տերմինները:

Համշենից ու հարակից տարածքներից պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում զանազան հանգամանքների թելադրանքով տեղի են ունեցել համշենահայերի գաղթեր: Օրինակ, 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով զգալի թվով քրիստոնյա համշենահայեր հաստատվեցին Արխազիայում, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասում:

1921թ. ռուս-թուրքական պայմանագրի հետևանքով ներկա Աջարիայի տարածքում հայտնվեցին մահմեդական համշենահայերի կամ «հեմշինների», «հեմշիլների» 6 գյուղեր, որոնց բնակիչները 1926թ. մարդահամարի տվյալներով՝ հայախոս էին, իրենց մայրենի լեզուն համարում էին հայերենը: 1944թ. այս գյուղերի բնակիչները աքսորվեցին Միջին Ասիա՝ Դազախստան ու Կիրգիզիա: Նրանց մի մասը հետագայում, ինչպես նաև 1988-1989թթ. տեղափոխվեց ու հաստատվեց Կրասնոդարի երկրամասում:

Ըստ համշենահայերի խնդիրներով զբաղվող որոշ ուսումնասիրողների՝ Միջին Ասիա աքսորված մահմեդական համշենահայերին միայն Ստալինի մահից հետո իրավունք տրվեց անձնագիր ունենալ, բայց

դրանցում «հայի» փոխարեն գրվում է «խեմշիլ», երբեմն էլ՝ «թուրք», այն պատճառաբանությամբ, որ հայերը քրիստոնյա են, իսկ նրանք՝ մահմեդական:

Հետաքրքրական է, որ ներկայումս Հյուսիսային Կովկասում հաստատված «հեմշիլները» անմիջական հարաբերություններ են հաստատում իրենց հարևան և միևնույն բարբառով խոսող քրիստոնյա համշենահայերի հետ: Ըստ տեղեկությունների՝ Կրասնոդարում ներկայումս «հեմշիլների» մոտ հայացման միտումներ են նկատվում:

Ավելացնենք, որ մի քանի հազար «հեմշիլներ» բնակվում են նաև Թուրքիայում:

Ծաթ-հայեր

Այս խումբը հայության առեղծվածային և մինչ այժմ չուսումնասիրված բեկորներից է: Դեռևս միջնադարյան մատենագրության մեջ այս անունով հայտնի խմբի բնութագրական հատկանիշը հունադավանությունն էր կամ քաղկեդոնիկությունը: Քաղկեդոնիկությունը սկիզբ է առնում 5-րդ դարից: Ինչպես հայտնի է, Հայ Եկեղեցին չմասնակցեց Քաղկեդոնի եկեղեցական ժողովին և չընդունեց նրա որոշումները:

Քաղաքական, մշակութային զանազան փոխհարաբերությունների, տարաբնույթ այլ գործոնների հետևանքով դեռևս միջին դարերում կային հունադավան հայկական խմբեր: Ն. Մառի կարծիքով դրանք հիմնականում գտնվում էին Հայաստանի հարավային և կենտրոնական շրջաններում ու կարևոր դեր են ունեցել միջնադարյան հայ իրականության մեջ: Հետագա զարգացումների ընթացքում Հայ Եկեղեցու ամրապնդմանը զուգընթաց նրանք ապազգայնացման փուլեր են ապրում՝ ձուլվելով վրացական, հունական և սիրիական հոսանքների մեջ:

Ըստ Մխիթարյանների «ծաթ-ծայթը» նշանակում է «անլիարժեք», «կիսատ», այսինքն՝ «ոչ հույն, ոչ հայ» կամ «կես հայ, կես հույն»:

15-րդ դարում Մխիթար Ապարանցին գրում է, որ ծաթ-հայերը լեզվով, գրով և ծագմամբ հայ են, սակայն հույն՝ դավանանքով:

Հետաքրքրական է, որ դեռևս 19-րդ դարում Ակունք բնակվող հունադավան հայերի ժամասացության լեզուն հայերենն էր: Ըստ տեղեկությունների՝ հունադավան հայեր մինչև վերջին ժամանակներս բնակվում էին Վրաստանի Ծալկայի շրջանի Կերյակ գյուղում, իսկ մինչ 20-րդ դարի սկիզբը՝ նաև Մեսխեթ-Ջավախքում:

Առհասարակ, խմբի մշակութային դիմագծի, ինքնության, պատմական զարգացումների խնդիրները մինչև այժմ ուսումնասիրված չեն:

Արսեն Հակոբյան
«Հանրապետական» ամսագիր, թիվ 7, 2004

ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՅԼԱԴԱՎԱՆ ԵՎ ԱՅԼԱԼԵՉՈՒ ԽՄԲԵՐԸ ՍԻՐԻԱ-ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ

Տարբեր ժամանակներում եղել են ու այսօր էլ կան բնօրրանից դուրս ապրող հայկական հավաքականություններ, որոնք այս կամ այն չափով պահպանել են իրենց ազգային ինքնագիտակցությունը: Նրանցից են Սիրիայում և Լիբանանում ապրող այլադավան և այլալեզու հայկական խմբերը:

Հայկական մայր զանգվածից դավանանքային օտարումը լայն դուռ է բացում լեզվական և առհասարակ ազգային օտարման առջև: Բայց Սիրիա-Լիբանանում նկատելի է մյուս երևույթը. լեզվական օտարումն է առավել արագացնում դավանանքային-ազգային օտարումը:

Հստակեցնենք. այլադավան ասելով հասկանում ենք այն հավաքականությունները, որոնք չեն պատկանում սփյուռքի հայկական երեք հիմնական եկեղեցիներին՝ Հայ Առաքելական, Հայ Կաթոլիկ և Հայ Ավետարանական:

* * *

Օսմանյան կայսրությունն իր ոչ մուսուլման քաղաքացիների հետ հարաբերությունները կարգավորում էր «միլլեթ»-ների համակարգի շնորհիվ: 1830թ.-ից պետությունը ծանաչեց հայկական երկու միլլեթ՝ Հայ Առաքելական և Հայ Կաթոլիկ եկեղեցիները, հանձնեց նրանց Կ. Պոլսի պատրիարքարանների: Ավետարանականները անկախ իրենց ազգությունից կազմում էին առանձին միլլեթ: Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո «միլլեթ»-ների համակարգը համարյա նույնությամբ ժառանգեցին նրա փլատակների վրա կազմավորված Սիրիան և Լիբանանը, ուր քաղաքացիական բնույթի որոշ հարաբերությունների գրանցումն ու կարգավորումը (ծնունդ, ամուսնություն, ամուսնալուծություն, մահ, ժառանգական որոշ հարցեր) պետությունը զիջել է «միլլեթ»-ներին (արաբերենում՝ «թաիֆա», այսինքն՝ համայնք): Դա ավելի շեշտված է հատկապես Լիբանանում, որի պետական կառուցվածքն ինքնին դավանանքային է (պետական ազդեցիկ պաշտոնները, խորհրդարանի ու կառավարության աթոռները բաժանված են համայնքների միջև): Սույն փաստը շատ կարևոր է՝ ըմբռնելու համար հետագա շարադրանքը, քանի որ այս պետությունների քաղաքացիները տարաբնույթ հարցեր լուծելիս անպայման պետք է անցնեն իրենց պատկանած կրոնական համայնքի խողովակով: Այս իրավիճակը մի կողմից՝ օժանդակում է այդ համայնքների ղեկավար ինստիտուտների դիրքերի պահպանմանը, մյուս կողմից՝ պատկանելիության որոշակի գիտակցություն է առաջացնում կամ պահպանում համայնքի անդամների մեջ:

Լիբանան

Պատմական որոշ աղբյուրներ վկայում են, որ 12-րդ դարի սկզբին խաչակիրները Լիբանանի լեռներում հանդիպել են հայկական բազմաթիվ բնակավայրերի: Ենթադրվում է, որ նրանց հայազգի բնակիչները հետագա դարերում ամբողջովին ձուլվել են մարոնիտ եկեղեցու հետևորդներին, և նրանց հետ էլ 15-17-րդ դարերում ասորախոսությունից անցել արաբախոսության: Այս հայկական զանգվածը հիմնովին ձուլված է: Հայկական թույլ ինքնագիտակցություն այսօր պահպանվել է այն գաղթականների սերունդների մոտ, որոնք ընդունած լինելով կաթոլիկությունը և հալածվելով Հայ Առաքելական եկեղեցուց, 18-րդ դարի առաջին կեսին հաստատվել են Լեռնալիբանանի որոշ շրջաններում ու ժամանակի ընթացքում ձուլվել մարոնիտներին: Նրանց սերունդների մոտ կա թույլ հիշողություն իրենց հայկական ծագման մասին: Ոմանք պահպանել են հայահունչ ազգանուններ, հայերեն ձեռագիր կամ տպագիր մատյաններ, հայկական ուրիշ մասունքներ: Բայց 18-րդ դարի այս գաղթականների, ինչպես նաև հաջորդ 150-200 տարիներին Լիբանան գաղթած հայազգի կաթոլիկների մի զգալի զանգվածը պահպանել է կապը Հայ կաթոլիկ եկեղեցու հետ, բայց հայոց լեզվից օտարվելով՝ ազգային ինքնագիտակցության էական նահանջ է արձանագրել: Այսօր արաբախոս հայ կաթոլիկներն իրենք իրենց ավելի շուտ լիբանանցի են զգում, քան հայ: Այս զանգվածի համար հայ կաթոլիկ գլխավոր եկեղեցիներում ծիսակատարությունները կատարվում են երկու լեզուներով՝ հայերեն և արաբերեն:

Լիբանանի այլադավան հայոց մի փոքր խումբ էլ լատին եկեղեցու հետևորդ է: Սրանք սերունդներն են մասնավորաբար Կիլիկիայում 19-րդ դարում լատին միսիոներների որսացած հայազգիների: Լիբանանահայ լատինների քանակը ենթադրաբար չի անցնում հարյուր հոգուց: Նրանք բաժանվում են երկու մասի՝ հայախոսներ և արաբախոսներ: Առաջին ենթախմբի մոտ գերակշռում է հայկական ինքնագիտակցությունը, երկրորդի մոտ՝ արաբականը: Վերջինիս և արաբախոս հայ կաթոլիկների շրջանում նպատակային գործունեություն ծավալելու պարագայում կարելի է զգալիորեն բարձրացնել նրանց հայկական ինքնագիտակցության աստիճանը:

Կապված արտահոսքի հետևանքով թվաքանակի փոքրացման հետ՝ Լիբանանում նախապես հայահոծ որոշ բնակավայրերի (Սայդա և Ջահլե քաղաքներ ու վերջինիս շրջակայքը) հայերի սերունդները վերջին տասնամյակներին արագ լեզվափոխվում են՝ ուղեկցված ազգային ինքնագիտակցության զգալի նահանջով: Նրանց և առհասարակ արաբախոս ենթախմբերի մոտ շատ բարձր է խառնամուսնությունների տոկոսը (Լիբանանում, ըստ Հայ առաքելական առաջնորդարանի տվյալների, այդ համայնքում այս դարասկզբին արձանագրվել է 33% խառնամուսնություն. արաբախոսների մոտ այս տոկոսն անհամեմատ մեծ

է), որը ևս նպաստում է այս հայազգի զանգվածների արագ ուժացմանն ու վերջնական ծուլմանը:

Լիբանանում իսլամոթյունն ընդունած հայերը աննշան քանակ են կազմում: Լիբանանյան մամուլում երբեմն պատահում են հայութունը հուշող ազգանուններով մուսուլմանների անուններ (օրինակ՝ ալ-Արմանի, Արմենագի...): Նրանք հիմնականում իսլամի սուննի և շիա համայնքների անդամներ են: Դուրզիական համայնքի Սահեր տոհմն իրեն հայկական ծագում է վերագրում: Իսլամոթյունն ընդունած բոլոր հայազգիների մոտ հայկական ինքնագիտակցությունը գրեթե գրոյական մակարդակ ունի:

Վերջին տարիներին պատահում են փաստեր, երբ անձնական ինչ-ինչ հաշիվներից մղված (քաղաքացիության ստացում, ամուսնալուծություն, բազմակնություն...) հայազգիները կամովին դավանափոխվում են: Նրանք մեծ մասամբ մտնում են քրիստոնեական մեծ համայնքներից մեկնումեկի (մարոնիտներ, հույն ուղղափառներ, հույն կաթոլիկներ), հազվադեպ՝ իսլամի սուննի կամ շիա համայնքների մեջ:

Սիրիա

Սիրիայում այլադավան և այլալեզու հայկական հավաքականություններն այսօր հիմնականում համախմբված են աշխարհագրական հինգ շրջաններում.

1. Միջերկրական ծովի առափնյա շրջան (հիմնականում՝ Լաթաքիա, մասամբ՝ Թարթուս և Բանիաս քաղաքներ), բացառությամբ հայախոս ու հայադավան Քեսապի ենթաշրջանի:

2. Որոնդես գետի, ավելի շուտ՝ նրա ոռոգած Ռուճի հովտի շրջան (ծովափի ու Համա-Հալեպ առանցքի միջև):

3. Հալեպ քաղաքը:

4. Սիրիական անապատն ու նրա քաղաքները (Ռակկա, Դեր Ջոր):

5. Հյուսիս-արևելքի շրջանը (Հասաբե և Կամիշլի քաղաքներ, Մալիքիյե, Թել Աբիադ, Թել Քոչաք, Դերիկ, Ամուդա ավաններ ու շրջակայք):

Ա. Ծովափի շրջան: Հաշվում է 1000-1200 հոգի: Գաղթօջախը կազմվել է հիմնական երեք հոսքերի հետևանքով. մինչև Մեծ Եղեռնը այնտեղ բնակվածների սերունդներ, Մեծ Եղեռնի ու Կիլիկիայի պարպումի հետևանքով հաստատվածներ, Քեսապից տեղափոխվածներ:

Ամենից խոցելի են առաջին ենթախումբն է, որ հիմնականում արաբախոս է՝ չնչին բացառություններով: Թեև այս ենթախմբի անդամների մի մասը Հայ առաքելական համայնքի անդամ է, այսուհանդերձ նրանց մոտ ազգային հանրության (տվյալ պարագայում՝ հայության) պատկանելիությունը փոխարինված է ազգայնականության արևմտյան տեսաբան Անդերսոնի «երևակայական համայնքով» (տվյալ պարագայում՝ քրիստոնեական համայնքով): Այս ենթախմբի անդամները վատ են

ընդունում միայն այն դեպքերը, երբ իրենց պատկանած «քրիստոնեական համայնքի» որևէ անդամ ամուսնանում է մուսուլմանի հետ: Նույն երևույթները նկատվում են նաև Մեծ Եղեռնից հետո հաստատվածների սերունդների, նվազ չափով՝ Քեսապից տեղափոխվածների մոտ:

Բ. Ռուճի հովտի շրջան: Ներկայումս է Արամո, Ղենմիե, Յակուբիե, Կնիե գյուղերով ու հովտի մյուս բնակավայրերում ապրող հայազգիներով: Առաջին երկու բնակավայրերից շատերը հայրենադարձվեցին Խորհրդային Հայաստան՝ 1946-47թթ., իսկ մնացողները բարբառը փոխարինեցին արաբերենով: Յակուբիեն ու Կնիեն ևս արաբախոս են, առաջինը պատկանում է Հայ Առաքելական Եկեղեցուն, երկրորդը՝ լատին համայնքին:

Այդտեղի հայության այլադավան և այլալեզու չորս խմբերի էթնալեզվա-դավանական վիճակը մանրամասն վերլուծել է Հակոբ Չոլաքյանն «Անտիոքի մերձակա Ռուճի հովտի հայերը» պատմագիտության թեկնածուի ատենախոսության մեջ (ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2002): Շահեկանության համար արտատպում ենք ատենախոսության «Վերջաբանի» հետևյալ հատվածը. «1946թ. Սուրիոս ամբողջական անկախացումն ետք, երբ արաբական ազգայնականությունը դարձավ պետական գաղափարախոսություն և սկսան վերացվիլ գաղութարար իշխանությանց հետքերը, լատինացած հայերը հայտնվեցան անտեր մնացածի վիճակի մեջ: Քանի որ Սուրիոս մեջ անոնք չէին կրնար «Ֆրանսանալ», անոնք նախընտրեցին գաղթել օտար երկրներ կամ ալ ավելի արաբանալ (քանի որ վերջինս էր այս պարագային առավելություններ տվող ազդակը)՝ մնալով հանդերձ լատինադավան, քան վերադառնալ իրենց մայր եկեղեցվո և հայ ազգին գիրկը:

Հայկական տեղեկատվական ընդհանուր դաշտին մեջ, ինչպես նախորդ տասնամյակներուն, այսօր ևս գրեթե ամբողջովին բացակա է Որոնդես գետի ջուրերու ոռոգած Ռուճի հովտի հայկական կղզեխումբը: Այս շրջանը, հայ ազգագրության տեսակետեն, այսօր կենդանացնե խայտաբղետ պատկեր մը, որը կարելի է ամփոփել հետևյալ խումբերուն մեջ.

1. Արաբացած-իսլամացած հսկա զանգված մը՝ ամբողջովին կորսնցուցած իր հայկական ծագման ինքնագիտակցությունը: (Այսօր այս խումբը հաշվում է 500-700 հազար հոգի - Գ. 3.):

2. Արաբացած (արաբախոս), բայց Հույն ուղղափառ կամ Հույն կաթողիկե (Մելքիթ) եկեղեցվո դավանանքն ընդունած հայեր (Ընկերակ գյուղը, մասամբաև՝ Ջրդեյդե գյուղը, քիչ թվով անհատներ Ջրսըր Շուղուր քաղաքին և Որոնդեսի հովտի գանազան գյուղերուն մեջ), որոնց մոտ շատ հեռավոր նշույներ կան իրենց հայկական ծագման մասին:

3. Արաբախոս, սակայն լատին եկեղեցվո դավանանքն ընդունած հայ հավաքականություններ (Կնիե գյուղը, նաև՝ քանի մը ընտանիքներ

Յակուբին և այլ գյուղերու մեջ), որոնց մոտ առավել առկայծ է իրենց հայկական ծագման ինքնագիտակցությունը:

4. Արաբախոս, բայց Հայ Առաքելական Եկեղեցվո դավանանքը պահպանած Յակուբին գյուղը: Այս գյուղի բնակիչներն ունին հայկական ինքնագիտակցություն, թեև արաբախոս ըլլալու իրողությունը զիրենք որոշակիորեն կը տարբերակե հայու ամբողջական ինքնագիտակցությունն ունեցող դասական կերպարի ընկալումեն:

Վերը հիշատակված առաջին խումբի վերադարձը հայկական ինքնագիտակցության՝ բացառված է, մանավանդ, որ այդ խումբի անդամները իրենց ողջ ելթյամբ, հարյուր տոկոսով արաբացած ու իսլամացած ըլլալով, որևէ ցանկություն չեն դրսևորեր այս ուղղությամբ...

Երկրորդ խումբի պարագային, հայության գիրկն անոր վերադարձը չափազանց դժվար է: Այս խումբի անդամներուն քրիստոնյա ըլլալու իրողությունը և իրենց հայկական ծագման մասին աղոտ հիշողությունները եթե որոշակի հույսեր կնեղընչեն, սակայն այդ ցանկություններու գործնականացման հավանականությունը շատ չնչին է: Այս հավաքականության մարդիկ իրենք ևս չեն գիտակցիր հայության գիրկը վերադառնալու օգտակարությունը և համակերպված են ու գոհ իրենց ներկա ազգային-դավանանքային-լեզվական վիճակեն:

Երրորդ խումբի անդամները, բժախնդրորեն մշակված քաղաքականության մը իրականացման պարագային, կարող են իրենց հայկական ինքնությանը վերադառնալ, չբացառելով նույնիսկ անոնց հայախոս դառնալու հեռանկարը: ...Այս գյուղերուն մեջ կան մարդիկ, որոնք անհատական ճիգեր կթափեն վերադառնալու մայր ազգին գիրկը, նույնիսկ հրաժարելով արաբախոսութենեն: Այս հավաքականությանց վերահայացմանը նպաստող կարևոր գործոն են վերջին տարիներուն այդ գյուղերուն վերածվիլը Հալեպի հայախոս հայոց սիրված ամարանոցներու և հայախոս ու հայկական ազգային արժեքներ կրող մարդոց հետ անոնց շփումներու անհամեմատ բազմացումը:

...Հայության մեջ ամբողջովին վերստին ծուլելու լավագույն պայմանները կան չորրորդ հավաքականության մոտ:

3. Չոլաքյանը գտնում է, որ հնարավոր է «առհասարակ Մերձաւոր Արևելքի հայազգի բոլոր լատինները վերստին հայությանը շողկապել՝ Վատիկանի թույլտվությամբ զանոնք լատին եկեղեցվո ապազգային հովանիեն փոխանցելով Հայ կաթողիկե եկեղեցվո հովանիին, ինչպես այդ տեղի ունեցավ 1946թ. Քեսապի շրջանին մեջ՝ առանց որևէ լուրջ ցնցումի»: Լիովին համաձայն ենք այս դատողությանը: Մնում է, որ Հայ կաթոլիկ հոգևորականությունը գործնական քայլերի դիմի այս ուղղությամբ՝ եթե, իհարկե, ցանկություն ունի...

4. Հալեպ: Քաղաքի արաբախոս հայազգիները հիմնականում լատին են կամ հայ կաթոլիկ: Առաջինները Կնիեից տեղափոխվածներ, Կիլիկիայից գաղթականների ու 18-19-րդ դարերում լատին միսիոներների դավանափոխածների սերունդներ են: Արաբախոս լատինների

մոտ հայկական ինքնագիտակցությունը չափազանց թույլ է, և, որքան էլ տարօրինակ թվա, «հրահրվում» է ոչ հայազգի լատինների կողմից, որոնք նրանց լիարժեք լատին չեն ընկալում: Այդուհանդերձ, Հալեպի հայազգի արաբախոս լատինների մոտ ևս գերակշռում է անդերսոնյան «երևակայական համայնքի» գիտակցությունը:

Վիճակը շատ չի տարբերվում Հալեպի արաբախոս հայ կաթոլիկների մոտ, որոնք Մարդիկ ու շրջակայքի արաբախոս հայ կաթոլիկների՝ Մեծ Եղեռնից հետո քաղաքում հաստատվածների, ինչպես և մինչև Մեծ Եղեռնը քաղաքում բնակություն հաստատած հայ կաթոլիկների սերունդներ են: Նրանց մոտ էլ առկա է անդերսոնյան համայնքի գիտակցությունը: Հալեպի հայախոս ու արաբախոս հայ կաթոլիկների միջև ճեղքն այնքան խորն է եղել, որ հայախոսներն անցյալ դարի վերջերին նախընտրեցին առանձին եկեղեցի կառուցել՝ միայն հայալեզու ծեսերով, քան շփվել իրենց արաբախոս դավանակիցների հետ՝ թեկուզ երկլեզու (հայերեն-արաբերեն) ծեսերի ժամանակ: Փաստորեն, Հալեպում այսօր կան հայ կաթոլիկ երկու հավաքականություններ, որոնք ազգային ինքնագիտակցության առումով էապես տարբերվում են իրարից՝ հիմնականում պայմանավորված լեզվական գործոնով:

Վերջին տարիներին Հալեպի հայության մոտ դիտվում են կամուրջի իսլամամալու առանձին երևույթներ, մասնավորապար՝ արաբ մուսուլման երիտասարդների հետ հայուհիների (սիրիահայ և բուն ՀՀ-ից) ամուսնությունների հետևանքով: Կրոնափոխությունն ուղեկցվեց լեզվափոխությամբ, թեև ոչ քիչ պարագաներում իսլամ ընդունած հայուհիների զգալի մասը պահպանում է լեզուն, ամուսնու թույլտվությամբ՝ նաև քրիստոնեական հավատքը, թեև քրիստոնյա ազգակիցները նրանց վանում են իրենցից՝ որպես հավատուրացների:

7. Սիրիական անապատի շրջան: Մեծ Եղեռնի տարիներին հազարավոր հայեր սիրիական անապատի մահվան ճանապարհների վրա պարտադրված ընդունեցին իսլամը: Նրանց մեծ մասը թեև հետագայում վերադարձավ իր հավատքին ու ազգին, այսուհանդերձ ոչ քիչ թվով հայազգիներ (հատկապես՝ կանայք) նախընտրեցին կամ ստիպված եղան իսլամն ընդունել ու արաբանալ: Նրանց սերունդները պահպանել են իրենց հայկական ծագման հիշողությունը, և ոմանք նույնիսկ չեն դադարում իրենց հայազգի հարազատներին փնտրելուց: Այդուհանդերձ, այս իսլամացած-արաբացածների մոտ հայկական ինքնագիտակցությունը գտնվում է շատ ցածր մակարդակում, և, փաստորեն, անհնար է նրանց վերահայացումը:

Ե. Հյուսիսարևելյան Սիրիա: Այս տարածաշրջանում կողք կողքի համերաշխորեն գոյակցում են Հայ Առաքելական և Հայ կաթոլիկ համայնքների անդամները, որոնք լեզվական տեսակետից բաժանվում են երեք ենթախմբերի՝ հայախոսներ, արաբախոսներ և քրդախոսներ: Ըստ ազգային ինքնագիտակցության վայրընթացի ցուցիչի՝ հաջորդականությունը հետևյալն է՝ հայ առաքելական հայախոսներ, հայ առա-

քելական քրդախոսներ, հայ կաթոլիկ հայախոսներ, հայ կաթոլիկ արաբախոսներ, հայ առաքելական արաբախոսներ, հայ կաթոլիկ քրդախոսներ (վերջիններիս քանակը շատ փոքր է): Այս բոլոր հավաքականությունները կամ Հայկական Միջազգետի (Աղձնիքի) տեղաբնիկներ են, կամ Սասունի ու Բշերիկի շրջաններից տեղափոխվածներ: Բշերիկցիները, չնչին բացառություններով, քրդախոս են. քրդախոս է նաև ծագումով սասունցիների մի մասը. այլալեզու լինելով հանդերձ՝ նրանց մոտ ազգային ինքնագիտակցությունն ու հայկական հայրենասիրությունը գտնվում են բարձր մակարդակի վրա, որի արտահայտությունն են 1940-ականների վերջի և 1960-ականների հայրենադարձություններին մասնակցությունն ու իրենց հայկական հույզերի արտացոլումը եղող քրդերեն բազմաթիվ երգերը: Հայտնվելով հայախոս միջավայրում (Հալեպ, Բեյրութ, ԴԴ)՝ մասնավորաբար նոր սերունդը շատ արագորեն հայախոս է դառնում ու համարյա հավասարվում «դասական» հայի մակարդակին: Այդուհանդերձ, քրդախոս հայերի մոտ դիտվում են քրդական ինքնագիտակցության առանձին դրսևորումներ, որոնք շուտով անհետանում են դասական հայկական միջավայրում հայտնվելու դեպքում: Ուշագրավ է, որ այս տարածաշրջանում տեղաբնակ ասորիների մի մասի մոտ նկատվում է հայկական որոշակի ինքնագիտակցություն. նրանցից ոմանք սեփական «հայկականությունն» ապացուցելու համար վկայակոչում են իրենց ... հայախոսությունը:

* * *

Այս հոդվածում փորձ արեցինք ներկայացնելու Լիբանանում և Սիրիայում այլազավան և այլալեզու հայկական խմբերի համայնապատկերը: Խոստովանում ենք, որ պատկերն իրականում շատ ավելի բարդ է, քան այստեղ է ներկայացված:

3. Չուլքյանը գտնում է, որ Հայ եկեղեցին ինքը պետք է նախաձեռնի «Սփյուռքի տարածքին ուծացած հայկական հավաքականություններն իրենց ազգին գիրկը վերադարձնելու պատմական առաքելությունը՝ առաջնորդվելով ոչ այնքան Հայ եկեղեցվի, այլ հայ ազգի ընդհանրական ու գերագույն շահերով»: Զբացառելով այս հույժ կարևոր աշխատանքում Հայ եկեղեցու դերը՝ այդուհանդերձ, գտնում ենք, որ ԴԴ-ն, որպես հայոց ազգային պետություն, ինքը պետք է ստանձնի այս առաքելությունը: Մի՞թե հարկ կա պարզաբանելու, թե հայկական նման հավաքականությունները կկարողանան գործածվել ինչպես հոգուտ հայ ազգի ու հայոց ազգային պետության, այնպես էլ՝ նրանց դեմ: Հետևաբար, տվյալ հարցը ոչ միայն գիտական նշանակություն ունի, այլև, ու առաջին հերթին՝ ազգային անվտանգության խնդիր է:

Գևորգ Յազըճյան
«Հանրապետական» ամսագիր, թիվ 11, 2004

ՀԱՅ ԷԹՆՈՎՐՈՆԱԿԱՆ ՏԱՐԻՐ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Թուրքիայի հայությունը կենցաղահասարակական ներքին հարաբերությունների տեսանկյունից և ուծացման ենթարկվելու իմաստով մեծապես այլատարր է և ներկայանում է դիմագծային տարբեր տիպերով:

Թուրքիայի Հայոց Պատրիարք Շնորհք Գալուստյանը 1980թ. երուսաղեմում բանախոսության մեջ հետևյալն ասեց գավառահայության մասին. «Ձեզ կներկայացնեն գավառահայության չորս խավերը, ինչպես որ տեսել եմ նրանց.

Ա. Հայեր, որոնք գիտակցաբար և կամավոր կերպով իսլամացել են, խզվել են հայությունից և ապրում են թուրքերի մեջ: Սրանք են, որ մինչև միլիոնի հասնում են իրենց թվով:

Բ. Հայեր, որոնք երեք սերունդ առաջ իսլամացել են և քրդական աշիրեթական ձևերով ապրում են մեկուսի և չեն խառնվում:

Գ. Կամա թե ականա իսլամացած հայեր, որոնք իրենց հայկական զգացումը պահել են և Պոլիս հաստատվելուն պես՝ դատարանի միջոցով իրենց անձնագրի վրայի «իսլամ» գրությունը «էրմենի»-ով են փոխարինում:

Դ. Բուն գավառահայերը, որ պատիվ իրենց՝ հակառակ բոլոր զգալի և անզգալի դժվարություններին՝ հայ են մնացել, և այսօր Ստամբուլի հայության մեծագույն մասը նրանցից է բաղկանում»:

Թեև Շնորհք պատրիարքի այս տեղեկատվության համաձայն՝ ներկայիս կացությունը փոխված կարելի է համարել, այնուամենայնիվ, դա բավարար հիմք է հանդիսանում «Անատոլիայի» հայությունը տիպաբանական իմաստով բաժանել երեք էթնոկրոնական տեսակների:

«Պաշտոնական» հայություն

Այս տեսակը Հայ Առաքելական, Կաթողիկե կամ Ավետարանական եկեղեցիներին կապվող համայնքների տեսքով գոյատևել է զանազան նահանգներում և ավաններում: «Պաշտոնական» հայության կապը Կ.Պոլսի կազմակերպված համայնքի հետ քիչ թե շատ պահպանվել է մանավանդ պատմական Կիլիկիայում:

Հայության մյուս տեսակների համեմատությամբ՝ «պաշտոնական» հայության ներկա վիճակի մասին առավել շատ տեղեկություններ կան: Որոշ բացառությամբ նրա վիճակը այսօր ևս շարունակում է մնալ անմխիթար: «Թայմզ» օրաթերթը 1994թ. տվեց այն բանի ազդանշանը, որ Թուրքիայի դեմ մի նոր արշավ պիտի բացվի՝ քրիստոնյաների վրա ծանր ճնշումների առկայության հետ կապված: «Թայմզի» լուրը, մասնավորաբար, գրի է առնվել Թուրքիայի արևելյան նահանգներում ապրող քրիստոնյաների առնչությամբ:

4039

1995թ. հրատարակված «Հայերն աշխարհում» համառոտ հանրագիտարանը «պաշտոնական» հայության թվաքանակը գնահատում է մոտ 10 հազար:

«Իսլամացած» հայություն

Այս տեսակը հիմնականում բաղկացած է պոստհայ և համշենահայ, մանր ու խոշոր տոհմական խմբերից, որոնք իսլամացել են 17-18-րդ դարերում և բնակվում են սևծովյան ափերիցում, պատմական Ջանիկից (Սասունից) մինչև հայ-վրացական սահմանները երկարող տարածքներում: «Իսլամացած» տիպն իր համեմատական լայն շրջագծում պարունակում է այստեղ նաև «կես-կես» և «հայ-լազ» կոչված խմբերին:

Հարվարդի և Կոլումբիայի համալսարանների լեզվաբանական շրջանակներում համբավ ունեցող Բերտ Վաուքսը համշենահայությունը հիմնականում բաժանում է երեք խմբի.

Ա. Արևմտյան համշենահայություն - Օրդուում, Տրապիզոնում և Ռիզեում ցրված, թուրքախոս և իսլամին հարած,

Բ. Արևելյան համշենահայություն - առավելաբար Արդվինում բնակվող, համշենահայ բարբառով խոսող և իսլամին հարած,

Գ. Հյուսիսային համշենահայություն - Վրաստանում և Ռուսաստանում բնակվող, համշենահայ բարբառով խոսող և քրիստոնյա:

Իսլամացած և թուրքախոս բնակվող առաջին երկու խմբերի թվաքանակը գերակշռում է թուրքախոս սահմաններից դուրս բնակվող վերջին խմբին:

Wikipedia համացանցային հանրագիտարանը թուրքախոս համշենացիների կամ հեմշինիների համար նման մի տեսակավորում է նկատի առնում՝ արևմտյան խումբը կոչելով «Բաշ-հեմշինցիներ», իսկ արևելյան խումբը՝ «Հոփա-հեմշինցիներ»:

Հարավային Կալիֆորնիայի համալսարանի քաղաքագիտության թեկնածու Հովան Սիմոնյանը Ռիզեում բնակվող արևմտյան համշենահայության (կամ բաշ-համշենցիության) թվաքանակը գնահատում է 15-23 հազար: Նույն աղբյուրի հիմամբ՝ Սիմոնյանը Հոփայի (պատմական Խոպա) արևելյան համշենահայերի թիվը ներկայացնում է 25 հազար:

Նշանակում է, որ ի տես Խոպայի բնակչության, այժմ համշենահայությունն այդտեղ կազմում է բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը: Այս նշանակալի իրողությունը հաստատվում է նաև Armeniapedia էլեկտրոնային հանրագիտարանի հեղինակների կողմից: Թուրքախոս համշենահայության թվաքանակի մասին վկայությունները բավական տարբեր են ու այլազան:

Թեսա Հոֆմանի գնահատմամբ՝ «այնտեղ 20 հազար մուսուլման համշենցիներ կան, որոնց հայրենիքը գտնվում է Տրապիզոնի և Էրզրումի արանքում»:

Դժվար է ճշտել, թե որոնք են համշենահայության թվաքանակի թերագնահատման պատճառները: Վիճակագրական ստույգ տվյալների բացակայության պայմաններում՝ մենք գտնում ենք, որ թուրքախոս պետական շրջանակներում առկա է պոստհայերին պոստացի հույներ, բաշ-համշենցիներին՝ լազեր ու արևելյան համշենահայերի մի բաժին՝ վրացիներ ներկայացնելու միտումը, որի խորքում, իհարկե, ընկած է հակահայ տրամադրվածությունը:

Իսլամական հասարակության սեկուլարացման ինստիտուտի համանուն կայքէջում մի «Իսլամացած» հայ իր 16 սեպտեմբեր, 2002 թվակիր էլեկտրոնային նամակում գրում է. «Հայախոս մուսուլմաններով բնակեցված գյուղեր կան: Որոշ աղբյուրներ նրանց թվաքանակը գնահատում են շուրջ 2 միլիոն»:

Ըստ բուն համշենահայ «Գյոթե» համալսարանի գիտաշխատող, թուրքախոս նախկին վարչապետ Մեսուք Յըլմազի ազգականուհի Ալիե-Ալիս Ալթըի (Կոստանյան). «Այսօր ավելի քան մեկ միլիոն իր ազգակիցները գտնվում են ազգային ինքնագիտակցության ու զարթոնքի գործընթացում»: Ալիե Ալթըի գավակ, գերմանաբնակ Դեմիզ Ալթըի հարցազրույցում նկարագրվում է համշենահայության վիճակը և հստակորեն ակնարկվում թուրքախոս շուրջ 1,5 մլն հաշվվող համշենահայերի մասին:

Թեև կրոնական այլասերումը անցանկալի իրականություն է համշենահայերի համար, բայց որոշ տվյալներով ապացուցվում է, որ իսլամի նկատմամբ նրանց հավատքը հեռու է սուննիզմից հատուկ մոլեռանդությունից: «Համշենները շատ կրոնական չեն, - պարզաբանում է Հովան Սիմոնյանը իր դասախոսություններից մեկում, - նրանք շատ քիչ մզկիթներ ունեն, և շատ քիչ մարդիկ են ուշադրություն դարձնում դրանց: Համշենցիները նաև օգտագործում են ալկոհոլիկ խմիչքներ»:

Թուրքախոս համշենահայերը վերջին տարիներին ազգային գիտակցության զարթոնքի մեծ աշխուժություն են ցուցաբերում: Այս իմաստով հատկանշական են նրանց ինքնարժարժման ելույթներն ու հողվածները՝ մի շարք կայքէջերում և էլեկտրոնային ֆորումներում:

«Թաքուն» հայություն

Այս տեսակը բռնի կերպով և իր ֆիզիկական գոյությունը պահելու հարկադրանքի տակ իսլամացել է հայկական պարբերական կոտորածների և, մասնավորաբար, 1915թ. Ցեղասպանության արդյունքում և ապրում է բազմաթիվ առանձին, քրդաբնակ ու թուրքաբնակ գյուղերում, գյուղակներում: Այս տեսակը վերոնշյալ «Իսլամացած» տեսակից տարբերվում է իր իսլամացման ժամանակով և գործընթացով:

Ներկա «Ամատուլիայում» բնակված հայությունը, իր էթնիկական վերակերպված տիպերով, շարունակում է մնալ խորհրդավոր և գրեթե

անճանաչելի: Մյուսների համեմատությամբ «թաքուն» հայերի պարագան, թերևս, անենաբարոզ պիտի համարել:

Փաստերից և ապացույցներից երևում է, որ այժմ «թաքուն» հայություն է ապրում կենտրոնական և արևելյան թուրքիայի բազմաթիվ շրջաններում, հատկապես՝ Արևմտյան և Հարավ-արևմտյան Հայաստանում:

Քենան Էվրենի զինվորական իշխանությունների ժամանակից սկսած և հատկապես 90-ական թվերի ընթացքում թուրքական բանակն ավերել կամ այրել է բազմաթիվ գյուղեր և գյուղակներ թուրքիայի արևելյան գավառներում և տեղահանել շուրջ երեք միլիոնի հասնող բնակչություն: Այս գանգվածային վանդալիզմից չէր կարող զերծ մնալ հայությունը: Մեզ դեռ հայտնի չէ հայկական գյուղերի կրած մարդկային և նյութական վնասների ճշգրիտ չափը: Մարդկային իրավունքների պաշտպան մի կայքէջում ասվում է. «Թվով 729 գյուղեր (թե՛ քրդական և թե՛ քրիստոնեական) դատարկվել են անվտանգության ուժերի միջոցով»:

Մեր տրամադրության տակ «թաքուն» հայության ընդհանուր թվաքանակի բնորոշման համար քիչ տվյալներ կան:

Թեսա Յոնսոնը «crypto-armenians» կամ «թաքուն» հայերի թվաքանակը գնահատում է 30-40 հազար: Մեր համոզմամբ այս թվաքանակը խիստ թերագնահատված է:

Մյուս կողմից, գերագնահատված մի թվաքանակի մասին ակնարկներ կան Քրդստանի աքսորյալ խորհրդարանի փաստաթղթերում: Ընդ որում, այսպես կոչված «Մեծ Քրդստանի» սահմաններում ապրող ասորի և հայ բնակչության թվաքանակի գումարը գնահատվում է ամբողջական բնակչության շուրջ 10 տոկոսը:

Եթե թուրքիայի քրդերի միջին թվաքանակը 15 միլիոն համարենք, ապա ասորի և հայ բնակչության թվաքանակը, ըստ վերոնշյալ հիմնավորման, պիտի գնահատել շուրջ 1,5 միլիոն:

Քրդական «Ozgur politik» էլեկտրոնային թերթի 1997թ. դեկտեմբերի համարը ևս ակնարկում է նման մի թվաքանակ՝ ասելով, որ «քրդական տարածքներում» սուրիական և հայկական ծագումով 2 միլիոն «քրդեր» կան:

Ասորի և հայ բնակչության համար 1,5 միլիոն թվաքանակը թեև առայժմ փաստարկելի և ստուգելի չէ, սակայն լուրջ նկատառման է արժանի: Այնուամենայնիվ, հայ մնացորդացի բնական աճը նկատի առնելով՝ «թաքուն» հայության թվաքանակը առնվազն մի քանի հարյուր հազար կարելի է հաշվել:

Թուրք առաջադեմ մտավորական Քենալ Յալչինը մի հարցազրույցի ընթացքում ահա այսպես է բնութագրում մերօրյա «թաքուն» հայերին. «Այդպիսի ընտանիքներն ապրում են որպես քուրդ կամ թուրք մուսուլմաններ, և նրանց երեխաներն իրենց մայրենի լեզուն չեն սեր-

տում: Իմ տեսած թաքուն հայերից շատերը 15-17 տարեկաններ էին, որոնց ծնողները նրանց զգուշացրել էին չխոսել այդ մասին»:

Իսկ «թաքուն» հայության քաղաքական տիպարի և ուղղվածության մասին լիարժեք գաղափար կազմելու համար շահեկան կարող է լինել նաև այն բնույթի փաստերին ակնարկելը, որոնք վկայում են քրդական կազմակերպությունների շարքերում ծագումով հայ անդամների մասին:

«Գորշ գայլեր» աշխատության հեղինակներ Ս. Բրանը և Մ. Ուլգերն ասում են, որ թուրքիայում PKK-ն հաճախ է ներկայացվում որպես «հայ ստրուկներից» բաղկացած կառույց: Գորշ գայլերի երբեմնի առաջնորդ Ալփարսլան թուրքերը նույնիսկ բերանից բաց է թողել, որ «Աբդուլահ Օջալանը քուրդ չէ, այլ հայ, և իր իսկական անունն էլ Հակոբ Արթինյան է»:

Թուրքական մի շարք աղբյուրներ, առևտրական շրջանակներում համբավ ունեցող Բեհչեթ Ջանթուրքին ներկայացնելով որպես PKK նյութական գործերի և հայ ահաբեկչական խմբերի հետ կապերի պատասխանատու՝ շեշտում են, որ նա «ծնվել է 1950թ. Դիարբեքիրում, քուրդ հորից և հայ մորից»:

Մյուս փաստը վերաբերում է PKK նախագահական խորհրդի անդամ Նուրիե Գեսպիրի և դրա կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Պեքիր Պաքրճյանի և Մուսա Հաճընի հայկական ծագմանը, որն առաջինը բացահայտել է «Թուրքիե» օրաթերթը 2002թ. նոյեմբերին:

Ազդեցիկ «Միլլիեթ» թերթում թուրքիայի ռազմական արտակարգ դրության կառավարիչ Իվնիլ Էրբանը հայտարարել է. «Մեր համակարգիչներում արձանագրել ենք հայկական ծագում ունեցող PKK 800 անդամներ»:

Բիթլիսի տանկային ստորաբաժանման հրամանատար, գեներալ Թագման մամուլին տված մի հարցազրույցում պնդում էր, որ «PKK ամեն յոթերորդ անդամը հայ է: PKK այդ անդամները զավակներն են այն հայերի, ովքեր Օսմանյան կայսրությունը կոնակից դաշունահարեցին Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում»: Նույն գեներալ Թագման 1995թ. մի այլ առիթով ևս հայտնում էր, որ տեղի ունեցած ինչ-որ ծանր մարտերի ընթացքում «քրդեր չկային այնտեղ: Նրանք, ովքեր մեր ստորաբաժանման ուժերի գրոհների արդյունքում նահանջեցին դեպի լեռները, հայեր էին»:

Եվրոպայում հաստատված մի քանի «թաքուն» հայերի հետ առանձին հարցազրույցներից պարզվում է, թե ինչպես նրանցից ոմանք աշխատել և պայքարել են PKK շարքերում և Օջալանի գերեվարությունից հետո հիասթափվելով որոշել են վերադառնալ մայր հայրենիք կամ մեկնել Հոլանդիա, Գերմանիա և այլուր:

PKK էլեկտրոնային տեղեկատվության մեկում կարողում ենք հայաբնակ Սալակկայա (Ջրին) պատմական գյուղում 1970թ. ծնված

հայ երիտասարդ Յուսեյն Սարիչիյեքի մասին, որը գոհվել է Թուրքիայի բանակի դեմ մարտերում 1988թ.:

Թուրքիայի ժայռահեղ ծախս հոսանքներից մեկի՝ TIKKO կազմակերպության համացանցային էջում կարելի է հանդիպել 1946թ. Ամասիայում ծնված Կարպիս Ալթինօղլուի անվանը, կենսագրականին և նրա քաղաքական-տեսական հոդվածներին, ընդ որում՝ հաճախ է հիշատակվում նրա հայ լինելու պարագան:

Առավելաբար զագա-ալկիական շրջանակներում աշխատող և Դերսիմի լեռներում մաքառող նույն այդ TIKKO կազմակերպության գոհվածների ցանկում հանդիպում ենք երեք հայ երիտասարդների կենսագրականներին.

Արմենակ Բաքրյան - ծնված Տիգրանակերտում 1953թ., գոհված խարբերում 1980թ.: Նուբար Յալիմ - ծնված Մարդինում 1957թ., գոհված Ամստերդամում 1982թ.: Մանուել Դեմիր - ծնված Կեսարիայի Բունիան քաղաքում 1963թ., գոհված Ստամբուլում 1988թ.: Հետաքրքիր է իմանալ, որ Մանուել Դեմիրի հերոսական տիպարին ու սխրանքներին նվիրված թուրքերենով երգ է հորինվել, որը հնչում է քրդական շրջանակներում:

* * *

Այսպիսով, բազմաթիվ լրագրություններ, հաղորդագրություններ և ուղեգրություններ բավարար հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ ներկայումս տարբեր տիպերով հայության հետքեր կան անատոլիական առնվազն 80-90 քաղաքներում, գյուղերում և գյուղակներում:

Տիպաբանական բնորոշմամբ հանդերձ՝ դյուրին չէ մեր խնդրո առարկա հայ բնակչության թվաքանակի մասին վերջնական տեսակետ հայտնել: Այդուհանդերձ, մեջբերում ենք մի քանի վկայություններ:

Իսլամական «Jihadwatch» էլեկտրոնային թերթն իր 2005թ. փետրվարի 17-ի համարում գրում է. «Մինչև մեկ միլիոն հայեր են դեռ ապրում Թուրքիայում»:

«Գյոթե» համալսարանի գիտաշխատող Ալիե-Ալիս Ալբրի համոզմամբ. «Մինչ երեք միլիոն թուրքացած հայեր կան, որոնք փորձում են իմանալ իրենց ծագման մասին, տասնամյակների լռությունից հետո...»:

Կարիքավոր եկեղեցիների օժանդակության հիմնարկի Թուրքիայի մասին 1998թ. զեկուցագրում կարդում ենք. «20 հազար բապտիստ քրիստոնյաներին իրականում պիտի գումարել ևս չորս ու կես միլիոն քրիստոնյաների, որոնք այնտեղ ապրում են կեղծ և թաքուն ինքնությամբ»:

Այսինքն, կարելի է եզրակացնել, որ «Անատոլիայի» «պաշտոնական» հայությունը մեր հետազոտության աշխարհագրական շրջագծում կազմում է աննշան թվաքանակ, թերևս հինգ հազարից պակաս, «իսլամացած» հայության թվաքանակը՝ անցնելով միլիոնի սահմանը, կազ-

մում է շուրջ 1.300.000 մարդ, իսկ «թաքուն» հայությունը՝ ավելի քան 700 հազար մարդ:

Ամեն դեպքում՝ իրողությունն այն է, որ ստվար թվով հայ էթնիկական տարր կա Թուրքիայի արևելյան տարածքներում, Արևմտյան և Հարավ-արևմտյան Հայաստանում, պատմական Կիլիկիայում, ինչպես նաև Փոքր Հայքում ու հարակից շրջաններում. էթնիկական վերակերպված տարր, որ մաքառում է ինքնաճանաչման և իր ինքնության պահպանման համար: «Մեզ մի՛ մոռացեք,- դիմում է բուն սասունցի, այժմ Մուշում բնակվող Արմեն Մարտիրոսյանը,- Կարդոյի և այլ շրջաններում վերապրող շատ հայեր կան: Հայեր, որոնք մինչև վերջերս վախենում էին իրենց ինքնությունը հայտնել, բայց այսօր խիզախաբար արտահայտվում ու մաքառում են հայ մնալու համար»:

Թուրքիայի էթնոկրոնական խմբերի համատեքստում հայ մնացորդացի կամ վերակերպված հայության հարցը դեռ կարոտ է խորքային վերլուծությունների: Այդ հսկայական ներուժը կարող է կամ ընթանալ սոսկ տարերային զարտուղիներով, շահագործվել այլևայլ համաշխարհային ու տարածաշրջանային քաղաքական ուժերի կողմից և ի վերջո մարել կամ վերածվել ազգային շարժման ու վերազարթոնքի:

Կարեն Խանլարյան
«Հանրապետական» ամսագիր, թիվ 8, 2005

«ԾՊՏՅԱԼ» ՀԱՅԵՐԻ ԿՐՈՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ըստ թուրքական աղբյուրների)

Վերջին տարիներին տարբեր շրջանակներում բավականին աշխուժացել է հետաքրքրությունը թուրքիայում բնակվող իսլամացած և «ծպտյալ» հայերի նկատմամբ:¹ Հարկ է նշել, որ արդեն տևական ժամանակ է, ինչ հենց այդ հայերի սերունդները սկսել են ինքնաբացահայտվել՝ փնտրել իրենց արյունակիցներին, ազգականներին, իսկ եվրամիության անդամակցությանը ձգտող թուրքիայում ներկայումս արտաքուստ խրախուսվող, սակայն թվացյալ ազատության սահմանները բոլոր դեպքերում նպաստում են դրան: Տարիներ շարունակ այս թեմաների նկատմամբ թուրքիայում գործադրված արգելքը սկսում է ճաքեր տալ և պատճառ դառնալ «էթնիկ պատկանելության ճգնաժամի» ի հայտ գալուն: Հրանտ Դինքը այս հանգամանքը դիպուկ է բնութագրել՝ ասելով. «Ներկայումս թուրքիայում շատերը դեգերում են իրենց էթնիկ պատկանելության լաբիրինթոսում»:

Օրեցօր նոր ծավալներ ընդգրկող այս հարցն արդեն իր արտագույումն է գտել թուրք ժամանակակից գրականության մեջ, և մի շարք հեղինակներ, ինչպիսիք են՝ Ֆեթիյե Չեթինը, Իրֆան Փալալը, Քեմալ Յալչընը, անդրադառնում են իսլամացած ու «ծպտյալ» հայերի հարցին: Այդ հեղինակների ստեղծագործությունները, ունենալով փաստագրական հիմք, կարևոր են խնդրի համակողմանի լուսաբանման համար, բայց դրանցում (թերևս, որոշ բացառություն կարելի է համարել Ֆեթիյե Չեթինի «Մեծ մայրս» վիպակը) երբեմն դրվում են նաև քողարկված ենթատեքստեր, որոնք վրիպելով սովորական ընթերցողների աչքից տեղիք են տալիս ավելորդ հիացական գնահատականների:

¹ Իսլամացած հայ ասելով (խոսքն ավելի վաղ իսլամացած հանձնահայերի մասին չէ) նկատի ունենք Հայոց Ցեղասպանության ժամանակ առևանգված հայ կանանց, երեխաներին, որոնք իսլամացվելով ամուսնացել են թուրքերի և քրդերի հետ: Սրա հետևանքով ներկա թուրքիայում ձևավորվել է խառնածինների մի հոծ բանակ, որոնց մի մասն ընդունում է կարևորություն չտալ դրան: Բռնի իսլամի և իսլամացած հայ երեխաները թուրքական աղբյուրներում անվանվում են «որդեգիրներ»: Իսկ «ծպտյալ» հայերը ցեղասպանության ժամանակ առերես իսլամ ընդունած, արտաքուստ թուրք, քուրդ մուսուլման ներկայացող, բայց գերակշիռ դեպքերում իրենց ազգային-կրոնական նկարագիրը գաղտնի շարունակող, ներփակ համայնքներով ապրող, խառնամուսուլթյուններից խուսափող մեր ազգակիցներն են, որոնք իսլամ ընդունելու միջոցով գերծ են մնացել կոտորվելուց և տասնամյակների ընթացքում՝ հիմնականում խուսափելով ծուլումից, կարողացել են հայկականությունը շարունակել մինչև մեր օրերը:

«Ծպտյալ» և իսլամացած հայերի խնդիրը սկսել է լրջորեն մտահոգել նաև թուրք գիտական շրջանակներին¹, և սրա վկայությունն են այն ուսումնասիրությունները, որ այժմ արվում են այս ուղղությամբ: Այսպես, արդեն տպագրված մի շարք հոդվածների կողքին 2006թ. Ստամբուլում լույս է տեսել և արդեն հասցրել վերահրատարակվել թուրք լրագրող Էրհան Բաշյուրթի «Հայ որդեգիրները» գիրքը, որտեղ քննության է առնվում Հայոց Ցեղասպանության ժամանակ իրենց ծնողներից իսլամ կամ որբ մնացած, այնուհետև բռնի իսլամացված և թուրքերի ու քրդերի կողմից որդեգրված հայ երեխաների խնդիրը: Հիշյալ գրքում, որը, թերևս, այս թեմայով հրատարակված առաջին գիտական աշխատանքներից է, ներկայացված են հետաքրքիր որոշ փաստեր ոչ միայն իսլամացած, այլև «ծպտյալ» հայերի մասին: Սակայն, ինչպես և պետք էր սպասել, թուրք լրագրողը չի խուսափել կողմնակալ, անհիմն գնահատականներից, փաստերի խեղաթյուրումներից, քաղաքական ենթատեքստերից և այլն: Բայց և այնպես, աշխատանքի շահեկան կողմերից կարելի է համարել այն, որ սույն գրքում «ծպտյալ» հայերի մասին ձեռք ենք բերում որոշակի աղբյուրներ, որոնք գալիս են լրացնելու այս խնդրի վերաբերյալ մեր ունեցած սակավաթիվ նյութերի շրջանակը: «Ծպտյալ» հայերի վերաբերյալ մանրամասն ուսումնասիրության կարելի է հանդիպել նաև Հաբան Գյուլբենի «Աքսիոն» հանդեսում տպագրված (14.03.2005) «Վերադառնում են իրենց իրական կրոնին» վերնագրով հոդվածում, որից էլ ընդարձակ մեջբերումներ են արված նաև Բաշյուրթի նշյալ գրքում: «Ծպտյալ» և իսլամացած հայերի մասին «Տատս հայ էր» վերնագրով ընդարձակ հոդվածով է հանդես եկել նույն Էրհան Բաշյուրթը «Աքսիոն» հանդեսի մեկ այլ (26.12.2005) համարում: Այս և նման այլևայլ հրապարակումները ցույց են տալիս, որ թուրքական տարբեր շրջանակներ հետաքրքրված են և մեծ ուշադրությամբ

¹ Ավելորդ չէ նշել, որ թուրքիայի պատմական ընկերության նախագահ, հայտնի պատմակեղծարար Յուսուֆ Հալաչօղլուն «Միլլիյեթ» թերթի 25.02.2007 համարում անհանգստություն է հայտնել Հրանտ Դինքի թաղման արարողության մասնակիցների թվաքանակի ու հնչեցված «բոլորս հայ ենք» կարգախոսի վերաբերյալ: Ըստ Հալաչօղլուի՝ Դինքի թաղման արարողությանը մոտավորապես 50.000-անոց հայկական համայնքից կարող էր մասնակցել 20.000 հայ և 10000 էլ իրենց բողոքի ձայնը անկեղծ բարձրացնող թուրքեր, այսինքն՝ մոտ 30.000 մարդ: «Իսկ ովքե՞ր են մնացածները,- հարցնում է Հալաչօղլուն և ավելացնում,- ամհրաժեշտ է այժմ այս ամենը շատ լավ ուսումնասիրենք և իմանանք»: Այնուհետև, մեջբերելով Դինքի այն միտքը, թե թուրքիայում մուսուլման հայեր էլ կան, Հալաչօղլուն կասկած է հայտնում, թե միգրացիոն թաղման թափոքի մնացած մասնակիցներն այդ հայերն են եղել և առաջարկում, որպեսզի պետական հետազոտական հաստատությունները դրան գնահատական տան:

հետևում են «ծպտյալ» հայերի շրջանակներում կատարվող յուրաքանչյուր գարգացմանը:

Վերը նշվածի խոստում վկայությունն է այն հանգամանալից հետագոտությունը, որ կատարվել է Թուրքիայում՝ իսլամից հրաժարված և այլ կրոն՝ հիմնականում քրիստոնեություն ընդունած քաղաքացիների մասին: Այս խնդիրը քննության է առնվել նաև միսիոներական շարժման նոր թափ ստանալու համատեքստում: Հետազոտության մեջ ներկայացված է, թե Թուրքիայում եկեղեցու վերածված ինչքան տներ են գործում, քանի Ավետարան է բաժանվել մարդկանց և այլն: Սրանով փորձ է արվել պատասխանել նաև բավականին աշխուժորեն քննարկվող «քրիստոնեություն ընդունող թուրքերի» խնդիրին, և ի վերջո եկել են այն եզրակացության, որ կրոնափոխվածների գերակշիռ մասը ոչ թե թուրքեր են, այլ Թուրքիայում ապրող այլ էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչներ (հայեր, հույներ, ասորիներ): Նշված հետազոտության ընթացքում մանրակրկիտ ուսումնասիրվել են բնակչության գրանցամատյանները, ավելի քան 100 տարվա ընդգրկմամբ, որպեսզի տրվի այս հարցերի հստակ պատասխան: Արդյունքում, հայտնի են դարձել նաև հայերիս համար հետաքրքիր որոշ տվյալներ: Այսպես, պարզվել է, որ 1916–2004թթ. ընթացքում Թուրքիայում իսլամից պաշտոնապես հրաժարվել է մոտ 2000 քաղաքացի և մանրամասն ուսումնասիրությունը ի հայտ է բերել, որ նրանց մեծ մասը կամ ավելի կոնկրետ՝ 1340-ը, ծագումով հայեր են, որոնք վերընդունել են քրիստոնեություն: Հետազոտողները եկել են այն եզրահանգման, որ վերոնշյալ 1340 հայերը ոչ թե կրոնափոխ են, այլ կրոնադարձ, քանի որ բնակչության գրանցամատյանների ուսումնասիրության ընթացքում (ընդ որում՝ նաև օսմանյան ժամանակաշրջանի) վեր է հանվել այդ կրոնադարձների մինչև 3-րդ, 4-րդ պորտի նախնիների էթնիկ և կրոնական պատկանելությունը, և պարզվել է, որ հիշյալ մարդիկ ծագումով հայեր են, որոնց նախնիները Հայոց Ցեղասպանության ժամանակ առերես ընդունել են իսլամ, որպեսզի ազատվեն արքայից ու կոտորածից, իսկ իրականում շարունակել են գաղտնի պահել քրիստոնեական ավանդույթները: Այլ խոսքերով սասած՝ դրանք «ծպտյալ» կամ «կրիպտո» հայերն են:

Ե՛վ երկան Բաշյուրթի գրքում, և՛ Հաքան Գյուլենի հոդվածում ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացված է անգամ կրոնադարձության աշխարհագրությունը: Այսպես, կրոնադարձությունն ավելի շատ կատարվել է Ստամբուլում, ապա դրան հետևում են Դիարբեքիրը, Ադըյամանը, Բաթմանը, Սիվասը (Սեբաստիա), Թուրքիին և Մալաթիան: Ավելին, Ստամբուլում կրոնադարձությունն ուսումնասիրել են նաև ըստ թաղամասերի, և արդյունքում պարզվել է, որ կրոնադարձներն ավելի շատ գրանցված են Ստամբուլի Ֆաթիի թաղամասում (մոտ 150 մարդ), որին հետևում են Շիշլի և Էմինօնյու թաղամասերը: Ավելորդ չի լինի ներկայացնել նաև «ծպտյալ» հայերի կրոնադարձության մի քանի կոնկրետ փաստեր, որոնք տեղ են գտել հիշյալ աղբյուրներում.

1. 1971թ. Թուրքիի նահանգի Դուլուքլուփ գյուղում գրանցված 1947թ. ծնված, էթնիկ հայ Սեֆեր Աքուզը, որ շրջապատում հայտնի է եղել որպես մուսուլման, դիմելով քաղաքացիական հարցերով Ստամբուլի 1-ին ատյանի դատարան, հրաժարվել է իսլամից և ընդունել քրիստոնեություն: Այնուհետև, մի քանի տարվա ընթացքում նույն ընտանիքից 34 հոգի ևս ընդունել են քրիստոնեություն:

2. 1995թ. Յոզգաթ նահանգի Բոզազլըյան գավառում գրանցված Հաջի Սարըքայան ընդունել է քրիստոնեություն, իսկ նրանից մի քանի տարի առաջ և մի քանի տարի հետո նույն քայլին են դիմել նաև նրա 14 ազգականները: Վերջինը քրիստոնեության է անցել Օզնուր Սարըքայան, 2003թ.:

3. Սասունում գրանցված Ջենգիլների ընտանիքից 1975թ.-ից մինչև 2003թ. 9 մարդ ընդունել են քրիստոնեություն:

4. Պատահում է նաև, որ կրոնի հետ միասին փոխում են նաև անունները և ընդունում հայկական անձնանուններ: Օրինակ, Էյազիգի նահանգի Քեբան գավառում գրանցված Թյուրքան Աքջան, 1995թ. ընդունելով քրիստոնեություն, փոխում է նաև անունը՝ դառնալով Սարիամ Սարգսյան:

5. 1993թ. Թուրքիիում գրանցված 84-ամյա Մուսթաֆա Աթշը, որը մասնակցել է նաև 1937թ. Դերսիմի ապստամբությանը՝ «դարբին Մուսթաֆա» անունով, վերադարձել է քրիստոնեության:

6. Կրոնադարձվածների ցուցակում մեր հանդիպած տարիքով ամենափոքրը 2004թ. փետրվարի 19-ին ծնված, Ստամբուլում գրանցված Մելիսա Հաքըրն է, որի ծնողների (Սյուզան և Սարգիս) 2004թ. մայիսի 27-ի դիմումի համաձայն՝ փաստաթղթերում փոխվել է նրա կրոնական պատկանելությունը:

Ի դեպ, գրեթե բոլոր կրոնադարձված հայերին ներկայացնելիս տրվում է նաև նրանց տոհմածառը:

Վերոնշյալ փաստերից պարզ է դառնում, որ երբեմն կրոնադարձվում են ամբողջ ընտանիքով, ազգականներով: Սակայն պատահում է նաև, որ միևնույն ընտանիքից կրոնադարձվում են ոչ բոլորը և ստացվում է տարօրինակ պատկեր, երբ, օրինակ, հինգ եղբայրներից երեքը, բացահայտելով իրենց հայկական ծագումը՝ ընդունել են քրիստոնեություն, իսկ մյուս երկու եղբայրները շարունակում են գրանցված մնալ իբրև մուսուլմաններ:

Թուրք հետազոտողներն ուշադրություն են հրավիրում նաև այլ հանգամանքների վրա: Օրինակ, արձանագրվել է, որ «ծպտյալ» հայերը մեծ թիվ են կազմում հատկապես քրդերի և ալևիների շրջաններում: Նշվում է, որ մեր «ծպտյալ» ազգակիցները, համարյա առանց բացառության, խուսափում են խառնամուսնություններից, նախընտրում են ներքին ամուսնություններ, այսինքն՝ ձգտում են ամուսնանալ միայն իրենց բախտակից «ծպտյալ» հայերի հետ, ինչը նրանց հնարավորություն է տալիս շարունակել հայ-քրիստոնեական ավանդույթները և

մաքուր պահելով արյունը՝ ի վերջո էթնիկ հայ մնալ: Բացի այդ, կյանքի այս ներփակ բնույթը թույլ է տալիս դեռևս չբացահայտված «ծպտյալներին» գաղտնի պահել իրենց իրական էթնիկ պատկանելությունը և շարունակել արտաքուստ ներկայանալ որպես թուրք և քուրդ մուսուլման:

Թուրքական աղբյուրները ևս մի հետաքրքիր նրբերանգի վրա են ուշադրություն հրավիրում՝ արձանագրելով, որ «ծպտյալ» հայերը ձգտում են ձեռք բերել մեկից ավելի գրանցում, բացի այդ, հաճախ փոխում են գրանցումը՝ այդ կերպ փորձելով «կորցնել հետքերը»: Հայտնի է, որ թուրքական համապատասխան գերատեսչություններում կրոնափոխ, որդեգիր հայերն ու նրանց սերունդները՝ հատուկ գրանցված են, և դա արված է նաև այն նպատակով, որպեսզի իշխանությունների համար անվստահելի այս խմբից մարդիկ չգրավեն պատասխանատու պաշտոններ և չունենան լծակներ ու, բացի այդ, մնան մշտական հսկողության տակ:

«Ծպտյալ» հայերի կրոնադարձության դեպքերին անդրադառնալիս պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել հետևյալ երկու հանգամանքների վրա.

1. Ըստ իսլամի, այն մարդիկ, որոնք, ընդունելով մուսուլմանություն, այնուհետև հրաժարվում են այդ հավատից, ենթակա են մահապատժի: Սակայն, քանի որ թուրքիան կրոնապետություն չէ, ուստի այդ պատիժը չունի օրենքի ուժ, բայց դա չի բացառում, որ իսլամից հրաժարվածները կրոնական ծայրահեղականների կողմից որպես թիրախներ կարող են ընկալվել: Բացի այդ, հոգեկան առումով չափազանց դժվար է «ծպտյալներին» արտաքին աշխարհից շարունակ թաքցնել իրենց էթնիկ և կրոնական պատկանելությունը, բայց, միևնույն ժամանակ, հեշտ չէ նաև թուրքական իրականության պայմաններում բացահայտ ապրել որպես հայ-քրիստոնյա: Այսինքն, այս կրոնադարձությունը նույնիսկ եվրամիության անդամակցությանը ձգտող թուրքիայում պետք համարել որոշակի խիզախություն: Հարկ ենք համարում ավելացնել նաև, որ կրոնադարձության դեպքեր են գրանցվում նաև Եվրոպա արտագաղթած «ծպտյալ» հայերի շրջանում. եվրոպական ազա-

¹ Թուրքիայում բազմաթիվ են դեպքերը, երբ իրենց ծնողների կրոնափոխ, այսինքն՝ հետազայում իսլամ ընդունած լինելը պարզվում է այն ժամանակ, երբ նրանց զավակները դիմում են պատասխանատու պաշտոն ստանձնելու կամ զինվորական աշխատանքի անցնելու համար և ստանում մերժում իրենց ծնողների հավատափոխ լինելու հանգամանքով պայմանավորված: Նման դեպքերում ծնողների տարիներով թաքցրած գաղտնիքը բացահայտվում է, և բարեպաշտ մուսուլմանի համարում ունեցող կամ իրեն զտարյուն թուրք կարծող մարդիկ ապրում են հոգեբանական խոր ճգնաժամ:

տության պայմաններում այդ քայլին դիմելը, ինչ խոսք, շատ ավելի հեշտ է և անվտանգ:

2. Շատ հաճախ «հայ» և «քրիստոնյա» հասկացությունները նույնացվում են: Հենց այս պատճառով էլ «ծպտյալ» հայերի կրոնադարձությունն ինչ-որ առումով կարելի է համարել նաև վերադարձ դեպի ազգային ակունքներ՝ ազգադարձություն: Հայոց Ցեղասպանությունից ավելի քան 90 տարի հետո էլ՝ ապրելով և մաքառելով անասելի դժվարին պայմաններում, առերես կրոնափոխված «ծպտյալ» հայերը կարողացել են պահպանել ազգային-կրոնական նկարագրի շատ շերտեր և դրանք փոխանցել սերունդներին:

Ռուբեն Մելքոնյան
«Հանրապետական» ամսագիր, թիվ 3, 2007

«ԾՊՏՅԱԼ» ՀԱՅԵՐԻ ՀԵՏ ԿԱՊԱԾ ՆՈՐ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հանրապետական թուրքիայի պատմության մեջ ժամանակ առ ժամանակ հանդես է եկել և երբեմն մեծ ծավալներ ընդգրկել այսպես կոչված «ավազակների և ավազակության» խնդիրը: Ավազակները կամ քուրքերենով՝ «էշքիյաներ» կոչվածները մարդիկ էին, որոնք սոցիալական կամ այլ բնույթի անարդարությունից դրդված՝ բարձրացել են լեռները և զբաղվել ավազակությամբ ու դրանով փորձել տեր կանգնել ոչ միայն իրենց, այլև հասարակ ժողովրդի օրինական շահերին: «Բարի ավազակները», ի տարբերություն թալանչի-ոճրագործների, հասարակության լայն շերտերի մեջ ընդունվել են որպես հասարակ ժողովրդի շահերի պաշտպաններ, սոցիալական կեղեքումների դեմ պայքարող մարտիկներ: Ժողովուրդն էլ, բնականաբար, ավազակների այս «ռոբին-հուդյան» տեսակին ցույց է տվել իր աջակցությունն ու դրական վերաբերմունքը և հարկ եղած դեպքերում օժանդակել նրան:

Թուրքական մի շարք աղբյուրներ ներկայացնում են փաստեր, որոնք վերաբերում են հանրապետական թուրքիայում գործունեություն ծավալած հայ «ավազակների» և «ծպտյալ» կամ իսլամացած հայ բնակչության փոխհարաբերություններին: Ինչպես ստորև կտեսնենք, նրանք երբեմն, թերևս, ոչ պատահական զուգահեռությամբ, գործել են «ծպտյալ» հայերով բնակեցված տարածքներում՝ ամեն կերպ փորձելով կապեր հաստատել նրանց հետ, օգնել, սատարել, որպեսզի վերջինները հնարավորինս չհեռանան իրենց ազգային ակունքներից և նույնիսկ հաճախ կոչ են արել բացահայտել իրենց բուն էթնիկ պատկանելիությունը:

Մի շարք թուրք հետազոտողներ, անդրադառնալով վերը նշված խնդրին, ուշադրությունը սևեռում են հետևյալ հարցի պարզաբանման վրա՝ հայերը ինչի՞ց դրդված են դիմում նման գործողությունների և անդամակցում ծայրահեղական խմբավորումների: Ըստ նրանց բնորոշման և բառապաշարի՝ այդ «ահաբեկիչ, անջատողական, պառակտիչ գործողություններ անող» «ծպտյալ» հայերը շատ հաճախ առաջնորդվում են վրեժխնդրության զգացումի թելադրանքով, որի պատճառը, թուրքական ձևակերպմամբ «1915 թվականի հայերի տեղահանությունն է»: Այս կարծիքն ապացուցելու է գալիս այն փաստը, որ ծայրահեղական կազմակերպությունների ձերբակալված որոշ անդամների մոտ հայտնաբերվել են նաև պաստառներ, որոնց վրա գրված է եղել հետևյալ արտահայտությունը. «Հայոց Ցեղասպանության պատասխանը տալու էք»:

Թուրքական աղբյուրներում ներկայացվում են նաև ծայրահեղական խմբավորումների անդամ որոշ հայերի տվյալներ, որոնցից որպես նմուշներ մեջբերենք մի քանիսը.

1. Կարպիս Ալթընօղլի անունով մի հայ, օրինակ, նշվում է որպես ծայրահեղական կազմակերպություններից մեկի տեսաբան: Հետաքրքիր է, որ նա կրոնադարձված «ծպտյալ» հայի ժառանգ է, հայրը՝ Օհաննես Ալթընօղլին, ըստ թուրքական աղբյուրների, աքսորի երեխաներից է, այսինքն՝ ցեղասպանության ժամանակ որբ մնացածներից, և 1957թ., դիմելով Ամասիայի քաղաքացիական հարցերով 1-ին ատյանի դատարան վերընդունել է քրիստոնեություն, իսկ մայրը, նույնպես ամասիացի, 1921թ. ծնված հայ-քրիստոնյա է, անունը՝ Մարիամ:

2. Աղըյաման նահանգի Գերգեր գավառում զբաղեցված, իսլամացած, սակայն ծագումով հայ, Սադըբ Բաքըրջըօղլուն (նշված է նաև նրա հայկական տոհմաձառը) 1996թ. կրոնադարձվել է, վերընդունել քրիստոնեություն, իսկ 1998թ. նույն քայլին է գնացել նաև նրա եղբայր Շեֆիք Բաքըրջըօղլուն:

3. Մանվել Դեմիր, ծնվել է 1963թ. Կեսարիայի նահանգի Բունյան գավառի Հիդի գյուղում, ընտանիքը ճարահատյալ գաղթել է Ստամբուլ՝ իրենց գյուղի վրա կատարված հարձակումների պատճառով: Մանվելն ավարտել է Ստամբուլի Սկյութարի Սուրբ Խաչ վարժարանը: Գործել է «Օմեր» ծածկանունով և զոհվել 1988թ. հունվարի 24-ին:

Իր կյանքով և գործունեությամբ հատկապես հետաքրքիր է հայ «ավազակ» Օրհան Բաքըրը (իսկական անունն է Արմենակ Բաքըրջյան, ծնվել է 1953թ., Դիարբեքիրում): Ստամբուլի համալսարանում սովորելուն զուգընթաց նա իր ընկերոջ՝ «Ակոս» թերթի նախկին զխավոր խմբագիր Չրանտ Դիմքի հետ աշխատել է հայկական Սուրբ Խաչ վարժարանում՝ որպես դասուսույց, և հենց այդ տարիներին էլ նրանք ակտիվորեն զբաղվել ու հետաքրքրվել են թուրքիայի արևելյան և հարավ-արևելյան շրջաններում ապրող քրդախոս, իսլամացած հայերի խնդրով: Ավելին, ինչպես հետագայում խոստովանել է Դիմքը, նրանք բազմիցս այցելել են այդ տարածքները, հավաքել քրդացած հայ մանուկներին և բերել Սկյութարի Սուրբ Խաչ վարժարանում հայկական կրթություն տալու:¹ Այս աշխատանքներում նրանց մեծապես աջակցել է դիարբեքիրի քահանա տեր Գրիգորը (ըստ երևույթին՝ Կիրակոս կամ Գրիգորիս), որը քաջատեղյակ լինելով ամբողջ արևելյան և հարավ-արևելյան շրջաններին և շրջելով այդ վայրերով՝ ձգտել է գտնել 1915-ից հետո ցաքուցրիվ մնացած հայերին: Հիշյալ գործում իր օգնությունն է ցուցաբերել նաև ժամանակի Կ. Պոլսո Հայոց պատրիարք Գարեգին Խաչատուրյանը:

Օրհան Բաքըրը և իր համախոհ ընկերներն այդ տարիներին անդամակցել են ծայրահեղ ձախակողմյան խմբավորումներից մեկին և դրա համար թաքցրել են նաև իրենց հայկական անձնանունները: Որոշ ժամանակ անց Արմենակը որոշում է «բարձրանալ լեռները», այսինքն՝

¹ Ավելորդ չէ նշել, որ Չրանտ Դիմքի կինը՝ Ռաքելը, նույնպես քրդացած երմենի վարժ աշիբեթից է:

դառնալ «ավազակ», և հետաքրքրական է, որ նա արդեն «Ալի աղա» կեղծանունով (կողային անունով) հիմնականում գործել է թուրքական աղբյուրները՝ կարողացել է կապ հաստատել նաև տեղի «ծպտյալ» հայերի հետ: Ինչպես հայտնի է, Հայոց Ցեղասպանության տարիներին շատ հայեր ապաստան են գտել Դերսիմի քուրդ-ալևիների, զազաների մոտ: Օրհան Բաքըրի և Դերսիմի «ծպտյալ» հայերի կապերին է անդրադառնում «Ակոս» շաբաթաթերթում (27.05.2005) Ազատ Դեմիր ստորագրությամբ հոդվածագիրը, որն իր հոր և Օրհան Բաքըրի շփումների արդյունքում պարզել է, որ իրենք ևս ծագումով հայ են, ինչպես նաև տեղեկացել է, թե ովքեր են «զաղտնի քրիստոնյա» և «զաղտնի հայ» կոչվածները: Ազատ Դեմիրի հուշերում ևս խոսվում է, որ պետության կողմից «ավազակ, ահաբեկիչ» համարվող մարդկանց հասարակ ժողովուրդը և մասնավորապես իրենց համագյուղացիները դրական էին վերաբերվում, լավ ընդունում և նրանց ընկալում իբրև «հեղափոխականներ»: Նա պատմում է, որ «ավազակների» խմբի ղեկավար Օրհան Բաքըրին իր հայրն առանձնահատուկ պատվի և ուշադրության է արժանացրել, իսկ երբ նրանք երկուսով առանձին են եղել, խոսել ու այնուհետև արցունքոտ աչքերով երգել են իրեն անծանոթ մի լեզվով, որն ինչպես պարզվել է հետագայում՝ հայերենն է եղել: Օրհան Բաքըրը և միգրացե այլ հայ «ավազակներ» սերտ կապերի մեջ են եղել տեղի «ծպտյալ» հայերի հետ, պարբերաբար հանդիպել նրանց, փորձել նպաստել, որ նրանք իսպառ չկորցնեն ազգային նկարագիրը:

Հատկապես հետաքրքիր և դրամատիկ զարգացումներով հագեցած են Օրհան Բաքըրի և Եյազիզի մզկիթի իմամի հարաբերությունները: Պարզվում է, որ այդ իմամը իրականում նույնպես «ծպտյալ» հայ է. նրա ամբողջ ընտանիքը զոհ է գնացել ցեղասպանության տարիներին, և ինքն էլ, վիրավոր վիճակում, մի կերպ է փրկվել: Սակայն ամենահետաքրքրականը և սահմակեցուցիչն այն է, որ այդ իմամը իրականում հայ քահանա է, որը ցերեկները մզկիթում հանդես է գալիս որպես իմամ, իսկ գիշերները իր տան նկուղում կառուցած գաղտնի եկեղեցում քահանայություն է անում (ի դեպ, ավելորդ չէ նշել, որ այսպիսի իմամ-քահանաների գոյության մասին հանդիպում ենք նաև այլ աղբյուրներում): Ծպտյալ քահանան և Օրհան Բաքըրը հանդիպում են հենց այդ

¹ Այստեղ ապաստանած հայերի մասին տարբեր աղբյուրներ նշում են տարբեր թվեր՝ 20 հազարից մինչև 40 հազար: Սրանց մի մասը տարիների ընթացքում ծուլվել է քրդերի հետ և մեծապես կորցրել ազգային դիմագիծը, սակայն որոշ մասի մոտ դեռևս պահպանվում են ազգային-կրոնական նկարագրի որոշ նշույլներ: Հայտնի է, որ զազաները հարգանքով են վերաբերվում հայկական քրիստոնեական սրբավայրերին, նրանց խոսվածքում երբեմն հանդիպում են կիսաաղավաղված հայերեն բառեր և այլն:

ընդհատակյա նկուղային եկեղեցում, զրուցում և բանավիճում տարբեր հարցերի շուրջ: Օրհանը ցանկություն է հայտնում, որ նա վերադառնա իր իրական ինքնությանը և չթաքցնի իր ծագումը, սակայն ծպտյալ քահանան այդ առաջարկին համաձայն չի լինում: Փաստորեն, կարող ենք արձանագրել, որ Օրհան Բաքըրը շարունակել է դեռևս ուսանելու տարիներին սկսած գործունեությունը, այն է՝ վերադարձնել հայոց մնացորդացին իրենց ազգային ակունքներին:

Օրհան Բաքըրը տարիներ շարունակ հետապնդման մեջ է եղել և 1980թ. մայիսի 13-ին Եյազիզի նահանգի Քարաքոչան գավառում, ընկնելով ծուղակի մեջ, զոհվել է: Օրհանի մահից հետո իր ընկերները գաղտնի փախցրել են նրա աճյունը և, իր իսկ կտակի համաձայն, թաղել Ֆարաշ լեռներում: Նրա հուղարկավորությունը վերածվել է մեծ արարողության, որին, ըստ վերոնշյալ հոդվածում տեղ գտած փաստերի, մասնակցել են հազարավոր մարդիկ, ենթադրաբար նաև մեծ թվով «ծպտյալ» հայեր:¹

Այսպիսով, թուրքական աղբյուրների վերը բերված փաստերն ի հայտ են բերում «ծպտյալ» հայերի հետ կապված նոր իրողություններ ու ծալքեր, որոնք վկայությունն են այն բանի, որ մեր ապրող արյան մեջ մշտաբար են Մեծ եղեռնի հասցրած ցավն ու արդար հատուցման տենչը: Ի դեպ, վերջին տարիներին թուրքիայում հրատարակվող գրքերը, հոդվածները, ուսումնասիրությունները ներկայացնելով իսլամ ընդունելու միջոցով «փրկված» հայերին, ինչպես և սպասելի էր, սկսել են արտահայտել այն միտքը, թե այդ բոլոր անառարկելի ապացույցներ են, որ 1915թ. դեպքերը ցեղասպանություն չի կարելի որակել, քանի որ ոչ բոլոր հայերն են կոտորվել: Սակայն, ակնհայտորեն, թուրք հեղինակներն անտեսում են այդ «ծպտյալ» և իսլամացած հայերի ի հայտ գալու պատճառները՝ միտումնավոր խոսք չբացելով այն մասին, որ ֆիզիկական «փրկությունը» իրագործվել է ազգային և կրոնական նկարագրի խեղման գնով:

Թուրքական քարոզչամեքենան ի չարն է օգտագործում նաև ծայրահեղական խմբավորումներում ծագումով հայերի ընդգրկման փաստը և ամեն կերպ ուշադրություն հրավիրելով այդ համագամաքի վրա՝ փորձում է ցույց տալ, որ հայերն իրենց բնույթով ահաբեկիչ են և ապստամբ: Այս նուրբ թեմայի մասին խոսելիս, կարծում ենք, պետք է շրջա-հայաց լինել և ուշադրություն դարձնել վերն ասվածի վրա, համոզիչ ապացույցներով իրագրել, որ ծայրահեղական խմբավորումների շատ թվով հայեր արդարացի վրիժառուի կամ «բարի ավազակի» նկարագիր ու էություն ունեն, և դրա վառ ապացույցն են նրանց ու հասարակ

¹ Նշենք նաև, որ Օրհան Բաքըրի և այլ հայ «ավազակների» կյանքը և գործունեությունը դարձել են գրականության հետաքրքրության առարկա, և Մուրադ Քահրաման անունով մի հեղինակ գրել է «Ծիչ» վերնագրով գիրք նրանց մասին:

ժողովրդի փոխադարձ ջերմ հարաբերությունները: Բացի այդ, վերոնշյալ հայերի խնդիրը քննելիս չպետք է անտեսել նաև հոգեբանական կողմը և այն, որ շատ հայ «ավագակներ» գործել են հատկապես «ծպտյալ» հայերով բնակեցված տարածքներում: Չախակողմյան, այն էլ ծայրահեղ ծախակողմյան խմբավորումների անդամ հայ «ավագակները» փորձել են ծպտյալ հայերի շրջանում աշխատանքներ իրականացնել, որպեսզի նրանք վերադառնան իրենց արմատներին կամ ամուր պահեն դրանք, և միգրացիոն դա տվել է նաև որոշակի արդյունք: Այս ամենը մեզ թույլ է տալիս նաև ինչ-որ տեղ նրանց համարել «ազգապահպան վրիժառուներ»: Եվ եթե չլինեին թուրքական տիրապետության հենց սկզբից ի վեր իրագործվող ազգային-կրոնական բռնաճնշումները, եթե չլինեի Հայոց Ցեղասպանությունը, մարդիկ ստիպված չէին լինի դառնալ «ծպտյալ», վրիժառու և «բարի ավագակներ»....

Ռուբեն Մելքոնյան
«Հանրապետական» ամսագիր, թիվ 4, 2007

Քայել Մարգարողու.

«ԿԱՆ ՀԱՄԱՆԵՆՑԻՆԵՐ, ՀԱՏԿԱՊԵՍ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ ՄԵՋ,
ՈՐՈՆԷ ԻՐԵՆՑ ԲԱՑԱՀԱՅՏ ՀԱՅ ԵՆ ՀԱՍԱՐՈՒՄ»

(Ստամբուլում բնակվող համշենցի Քայել Մարգարողուի
հարցազրույցը հատուկ «Հանրապետական» ամսագրի համար)

– Ի՞նչ կարող ես ասել ներկայիս Թուրքիայում ապրող համշենահայերի քանակի մասին:

– Թուրքիայում ներկայումս մոտավորապես 50000 համշենցի է ապրում: Համշենցիների մի մասն ապրում է Սև ծովի արևելյան ափերին, մի մասը Ադափազարի շրջանում, համշենցիներ կան նաև Թուրքիայի խոշոր քաղաքներում՝ Ստամբուլում, Անկարայում, Իզմիրում:

– Ինչպիսի՞ն է լեզվի վիճակը, պահպանվե՞լ է արդյոք Համշենցի բարբառը:

– Երևի գիտեք, որ համշենցիները¹ ներկայումս միայն Հոփայի խմբի համշենցիների մոտ է պահպանվել, մյուս խումբը՝ չամլըիեմշինցիները, իրենց լեզվում պահպանել են որոշ բառեր, անձնանուններ, տեղանուններ, ինչպես նաև մշակութային տարրեր: Մենք՝ Հոփայի խմբի համշենցիներս, նախկինում թուրքերեն իրականում սովորում էինք միայն դպրոցում, իսկ տանը գերազանցապես համշենցիներն էր օգտագործվում: Հիմա էլ վիճակն ընդհանուր առմամբ այդպես է, բայց վերջին տարիներին, այնուամենայնիվ, որոշ փոփոխություններ նկատվում են: Այսպես, որպեսզի երեխաները դպրոցում շատ հետ չընկնեն, հիմա սկսել են նաև տանը նրանց հետ ավելի շատ թուրքերեն խոսել և, օրինակ, ներկայիս երեխաներն իմ սերնդի չափ համշենցիներն չգիտեն: Բացի այդ, թուրքական հեռուստաալիքները, ֆիլմերը ևս նպաստում են թուրքերենի ավելի շատ օգտագործմանը: Բայց ներկայումս էլ ավագ սերնդից մարդիկ կան, որոնք գրեթե չեն կիրառում թուրքերենը, դա կապված է նաև նրանց կյանքի ներփակ բնույթի հետ, իսկ երիտասարդների մոտ, որոնք սովորում են համալսարաններում կամ աշխատում են մեծ քաղաքներում, վիճակն այլ է: Վերջերս նկատվում է մեկ այլ միտում ևս. նրանք, ովքեր իրենց էթնիկ պատկանելության մասին իմանում են, անպայման ջանում են սովորել և կիրառել համշենցիներեն, ավելին՝ այն սովորեցնել իրենց երեխաներին:

– Համշենցիների մյուս խումբը՝ արևմտյանը, ինչպե՞ս է, որ չի պահպանել իր մայրենին՝ ի տարբերություն Հոփայի խմբի:

– Իմ ենթադրությամբ՝ դա կարող է կապված լինել այն հանգամանքի հետ, որ Հոփայի խումբն ավելի շատ բնակվում է գյուղերում,

¹ Տեքստում միտումնավոր թողել ենք «համշենցիներ» եզրը, քանի որ այդպես էր օգտագործում մեր զրուցակիցը (Ռ. Մ.):

քաղաքների հետ շատ առնչություն չունի, այսինքն՝ ավելի ներփակ է ապրում, և միայն վերջին 20 տարիներին է, որ սկսել է հարաբերվել դրսի աշխարհի հետ: Կյանքի այս ներփակ բնույթը, ներքին ամուսնությունները և այլն նպաստել են լեզվի պահպանմանը: Մյուս ենթադրությունս այն է, որ մեր խումբն ավելի ուշ է մուսուլմանություն ընդունել, իսկ արևմտյանը՝ ավելի վաղ, և լեզվի կորուստը միգրացե նաև դրա հետ կարելի է կապել:

– *Ինչպիսի՞ն են հարաբերությունները երկու խմբերի միջև:*

– Լավ են, սակայն մի բան ասեմ. երբ համշենցիների հայ լինելու մասին քննարկումներ կամ վեճեր են սկսվում, արևմտյան համշենցիներն ասում են. «Ոչ թե մենք, այլ Հոփայի համշենցիներն են հայ»:

– *Ինչպիսի՞ն է կրոնի դերը համշենցիների մոտ:*

– Հայտնի է, որ թուրքիայի համշենցիները մուսուլման են, բայց իսլամը շատերիս համար մեծ կարևորություն չունի, կրոնն ավելի շատ ֆոն է, այն մեր առօրյա կյանքի վրա շատ մեծ ազդեցություն չունի, շատ կրոնասեր չենք: Նշեմ, որ համշենցիները չեն հետևում իսլամի որոշ սկզբունքների, օրինակ՝ խմում են ալկոհոլային խմիչքներ, խոզի միս ուտում, մզկիթ հաճախ չեն գնում: Համշենցիները քրիստոնյա եղած ժամանակ էլ շատ կրոնամուլ չեն եղել: Ավելացնեմ նաև, որ Համշենցիները մզկիթներ սկսել են կառուցել առավելապես վերջին երկու տասնամյակում: Սակայն կարծում եմ, որ համշենցիների կրոնի մեջ և առօրյա կյանքում քրիստոնեության որոշ տարրեր, այնուամենայնիվ, մինչև հիմա էլ կան:

– *Այո, հայտնի է, որ քրիստոնեության և նախաքրիստոնեական հայկական հավատքի որոշ տարրեր կան համշենցիների մոտ, հենց միայն, օրինակ վարդավառը, տրընդեզը: Իսկ ուրիշ ի՞նչ այլ հետաքրքիր օրինակ կարող ես նշել:*

– Օրինակ, հարսանիքից հետո տուն մտնելիս փեսան դռան վերևը դանակով խաչ է գծում, ավելի ճիշտ, ոչ թե խաչ, այլ խաչը խորհրդանշող չորս խաչ է անում:

– *Իսկ ինչպիսի՞ն է ազգային ինքնագիտակցության խնդիրը համշենցիների մոտ:*

– Երիտասարդները և կրթված, գրագետ մարդիկ ինքնության խնդիրը գիտեն, տեղյակ են, մեծահասակների մի մասն այդ փաստը չի ընդունում, սակայն սա կարող է պայմանավորված լինել նաև անտեղյակությամբ: Նշեմ, որ հատկապես Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, երբ հայաստանի հայերը սկսեցին վրաստանի տարածքով թուրքիա գալ-գնալ, և երբ համշենցիները սկսեցին շփվել, խոսել՝ տեսան, որ լեզուն նույնն է, նրանց մոտ ինչ-որ բան փոխվեց, ինչ-որ բան սկսեցին հասկանալ: Սակայն կան համշենցիներ, հատկապես երիտասարդների մեջ, որոնք իրենց բացահայտ հայ են համարում:

– *Իսկ իրական էթնիկ պատկանելությունը մերժելու գործում արդյոք դեր չունի՞ թուրքիայում ծնավորված վախի մթնոլորտը:*

– Ես կարծում եմ, որ դա ոչ թե այժմյան վախի մթնոլորտի, այլ ավելի շատ անցյալի, այսինքն՝ ենթագիտակցական մի վախի ազդեցության արդյունք է: Կան համշենցիներ, որոնք, իմանալով հանդերձ իրենց իրական էթնիկ պատկանելությունը, աշխատում են այդ մասին շատ չխոսել՝ խուսափելու համար ավելորդ բարդություններից: Օրինակ՝ թուրքի հետ առևտրով զբաղվող կամ համատեղ բիզնես ունեցող մարդուն դա կարող է և վնաս պատճառել, այսինքն՝ ինքնությունը թաքցնելու ուղղակի ճնշումներ չկան, բայց այսպիսի անուղղակի ճնշումներ հնարավոր է լինեն: Մի խումբ համշենցիներ էլ մտածում են, որ միևնույն է՝ այսքան դարեր են անցել, իրենք փոխվել են, հիմա վեր կենան, ասեն հայ են, ի՞նչ պիտի փոխվի:

– *Ամուսնության խնդիրը ինչպե՞ս է համշենցիների մոտ, պահպանվո՞ւմ է արդյոք ներքին ամուսնությունների ավանդույթը, թե՞ դա արդեն խախտվել է:*

– Ներկայումս էլ շատ են ներքին ամուսնությունները, նախկինում ընդհանրապես դրսից ոչ մեկի հետ չէին ամուսնանում: Սակայն վերջին տարիներին վիճակը մի փոքր փոխվել է, հատկապես մեծ քաղաքներում ապրող երիտասարդներն ամուսնանում են թուրքերի, քրդերի, մի խոսքով՝ օտարների հետ, սակայն Համշենցում այդպես չէ և ամուսնանում են գերազանցապես համշենցիների հետ. օրինակ՝ իմ եղբայրը, որ ապրում է Համշենցում, ամուսնացել է համշենցու հետ, իսկ Ստամբուլում ապրող քույրս՝ քրդի հետ:

– *Իսկ թուրքիայի հայերի հետ ամուսնանո՞ւմ են:*

– Գիտես, մենք թուրքիայի հայերին նախկինում շատ չէինք ճանաչում, շփվում, նոր-նոր է, որ սկսում ենք իրար ճանաչել: Նրանք էլ են սկսել հետաքրքրվել համշենցիներով, Համշենցով, գալիս են, գնում: Ամուսնության խնդրին գալով՝ ասեմ, որ կարող է համշենցին ամուսնանալ ստամբուլահայի հետ, սակայն ինչ պետք է լինի հետո, երբ երեխա ծնվի, այդ երեխան եկեղեցում պետք է կնքվի, թե ոչ, այսինքն՝ սա կախված է կոնկրետ անձերից և կրոնի հանդեպ ունեցած նրանց անձնական վերաբերմունքից:

– *Համշենցիներն ի՞նչ են մտածում Հայաստանի մասին, այն համարո՞ւմ են արդյոք նախկին հայրենիք կամ բնօրրան:*

– Ոչ, նման բան չկա, սակայն շատ են ցանկանում գալ, տեսնել, որովհետև հետաքրքրվում են լեզվով և միգրացե, եթե ինքնության մասին կասկածներ ունեն, նաև դա փարատելու համար: Սակայն եթե անկեղծ ես ուզում իմանալ, ապա Հայաստանը որպես նախկին հայրենիք չեն ընդունում, այդպիսի բան չկա, իրենց հայրենիքը նրանք համարում են սևծովյան ափերը, որովհետև իրենց հայրերը, պապերը այդտեղ են ծնվել, այդտեղ ապրել:

– *Սակայն մինչև սևծովյան ափերը գալը որտե՞ղ են ապրել, խոսքս դրա մասին է:*

– Բայց քո նշած դեպքից ինչքան է անցել, շուրջ 1200 տարի, համշենցիներն իրենք իրենց արդեն այս սևծովյան մշակույթի կրողներ են համարում և ոչ՝ հայաստանյան:

– *Իսկ ի՞նչ են մտածում համշենցիները Չրանտ Դինքի սպանության մասին:*

– Չրանտը խիզախ խոսող մարդ էր և այնպիսի բաներ էր ասում, որ շատերը կվախենային դա ասել: Նա ասում էր, որ մինչ 1915-ը այստեղ ապրող 1.500.000 հայերը չկան, ի՞նչ եղան, ո՞ւր են: Չայտնի է, որ թուրքական պետությունը ժողովրդից շատ բաներ, ներառյալ և այս հարցը, փակ է պահում և հրամցնում միայն պաշտոնական տեսակետները, և ահա Դինքը նպաստեց, որ այս հարցն ավելի մասսայական քննարկվի, ու շատ բաներ սկսեցին ի հայտ գալ, շատերի համար մինչ այդ անհայտ բաներ պարզվեցին: Եթե դեպքերն այս հունով զարգանան, չի բացառվում, որ մի օր մեծ թվով մարդիկ իրենց մեջ ուժ կգտնեն ասելու, որ 1915-ին տեղի ունեցածների համար պետք է ներողություն խնդրել: Դինքի սպանությամբ փորձ արվեց նաև հարված հասցնել այս տենդենցին, բայց տեսա՞ք, թե ինչ եղավ նրա մահից հետո, երբ 100.000 մարդ դուրս եկավ փողոց: Սպանության գիշերն առաջինը հազարավոր ձախակողմյաններ դուրս եկան փողոց, և նրանք հայեր չէին: Ես քեզ ասեմ, որ Թուրքիայի հայերի մեծ մասը զգուշավոր է. նրանք միշտ ասում են՝ չխոսենք, չասենք, որ հայ ենք, մարդ չլսի, չիմանա, այսինքն՝ փոքրամասնության հոգեբանությունը միշտ ուղեկցում է նրանց:

– *Այո, նման վարքագծի ես անծանր եմ ականատես եղել Ստամբուլում, երբ ինձ ուղեկցող ստամբուլահայր հասարակական վարդերում առաջարկում էր չխոսել հայերեն, որ կողքից հանկարծ չլսեն, չիմանան, որ հայ ենք:*

– Դա սխալ պահվածք է: Օրինակ, մի դեպք պատմեմ ինձ հետ կապված: Մի երկու տարի առաջ իմ թուրք գործընկերը, ում հետ այդ ժամանակ աշխատում էի, շատ գոի լինելով ինձնից՝ հարցրեց, թե որտեղի՞ց եմ: Ես էլ ասացի համշենցի եմ, հարցրեց՝ համշենցիները ովքե՞ր են, լա՞զ են, պատասխանեցի, որ նախկին հայեր են, նա էլ զարմացած ասաց. «Անհնար է, դու չես կարող հայ լինել, որովհետև դու շատ լավ մարդ ես»: Ես էլ նրան զայրացած հարցրի. «Դու այդ քանի՞ հայ ես ճանաչում, որ նման կարծիքի ես»: Նա էլ պատասխանեց. «Ոչ մի, ես գրքերում եմ դա կարդացել»: Մեր այս զրույցից հետո նրա մոտ ինչ-որ բան փոխվեց, երևի զգաց, որ սխալ էր մտածում: Այսինքն, չխոսելը սխալ է: Ահա, Դինքն այս պատկերացումները և մտածելակերպը կոտրեց: Նրա սպանության երեկոյան ձախերը սկսեցին հավաքվել և այն էլ բավական մեծ թվով, այնուհետև հայերն էլ սկսեցին միանալ: Թուրքիայի տարբեր վարդերում բողոքի ակցիաներ եղան՝ Անկարայում, Իզմիրում, այլուր:

– *Իսկ Չամշենում Դինքի սպանության հետ կապված ինչ-որ միջոցառում եղա՞վ:*

– Չամշենում բողոքի ակցիա չեղավ, բայց շատ համշենցիների եմ ես տեսել թաղման արարողությանը և Ստամբուլի բողոքի ցույցի ժամանակ, որին անծանր մասնակցում էի: Մարդիկ կային, որոնք եկել էին Չամշենից հատուկ դրան մասնակցելու համար: Ավելին ասեմ. սպանության գիշերը և հաջորդ օրերին բողոքի ակցիայի հիմնական կազմակերպիչներից երեքը համշենցիներ էին: Նշեմ նաև, որ համշենցիներն ընդհանրապես քաղաքականացված մարդիկ են, դեմ՝ ամեն տեսակի անարդարության, և նրանց մեծ մասն ընդդիմադիր է:

– *Չայտնի է նաև, որ որոշ համշենցիներ զբաղեցրել են բարձր պաշտոններ Թուրքիայի Չանրապետությունում, օրինակ՝ նախկին վարչապետ Սեսուք Յըլմազը, Մուրադ Քարայաչընը և այլն:*

– Այո, կան պաշտոնյաներ, բայց, օրինակ, բարձրաստիճան գինվորականների մեջ համշենցիներ չկան:

– *Ինչի՞ հետ է սա կապված:*

– Չայտնի է, որ գինվորական համակարգ մտնել ցանկացողի կենսագրությունը մանրակրիտ ուսումնասիրվում է:

– *Այսինքն՝ ուզում ես ասել, որ այդ մանրակրիտ ուսումնասիրությունները պարզում են, որ համշենցիներն ունեն հայկական ծագում և այդ պատճառով չեն ընդունվում գինվորական համակարգ:*

– Այո:

– *Եվ վերջում. ի՞նչ ես մտածում հայաստանցի հայերի և համշենահայերի հարաբերությունների մասին:*

– Ես կարծում եմ, որ պետք է սերտացնել մշակութային կապերը, միգրացե ընդհանուր ծրագրեր կազմակերպել: Օրինակ, հայկական մշակույթը, բանահյուսական նյութերը, լեզուն մեծ ազդեցություն են ունենում համշենցիների վրա՝ կապված նաև քո նշած ազգային ինքնագիտակցության հետ: Այդ ամենը՝ ժողովրդական երգերը, տոները, լեզուն և այլն, պարզորոշ ցույց են տալիս հայերի և համշենցիների նմանությունը, ընդհանրությունը...

Զրույցը վարեց
Ռուբեն Մելքոնյանը

«Չանրապետական» ամսագիր, թիվ 7, 2007

ԱՐԱՐԱՑԱԾ ՀԱՅԵՐ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

Այլադավան և ծպտյալ հայերի թեմայի ուսումնասիրությունն ի հայտ է բերում մինչ օրս շատ քիչ հայտնի և միևնույն ժամանակ հետաքրքիր մանրամասներ: Հանրահայտ փաստ է, որ Հայոց Ցեղասպանության ժամանակ որոշ հայեր ընդունել են իսլամ՝ կոտորածից և քստորից փրկվելու համար, և ներկայումս թուրքիայում կան քրդացած, թուրքացած հայեր, որոնց մի մասն իրեն արտաքուստ է միայն այդպես ներկայացնում: Սակայն ծպտյալ և իսլամացած հայերի թեմայի շրջանակներում գրեթե չի լուսաբանվել և շատերի համար անհայտ է այն իրողությունը, որ ներկայիս թուրքիայում ապրում են նաև հազարավոր արաբացած հայեր:

Թուրք պատմաբան Սալիմ Ջոհիջեն արձագանքելով թուրքական պատմական ընկերության նախագահ Հալաչօղլուի՝ այլադավան հայերի թեմայի շուրջ բարձրացրած աղմուկին, «Աքսիոն» հանդեսի 664-րդ համարում տպագրված հարցազրույցում ասել է. «Յուսուֆ Հալաչօղլուի ասածները ճիշտ են ու նորություն չեն», և նշելով թեմայի շրջանակներում արդեն նոր բացահայտումներ անելու անհրաժեշտության մասին՝ ավելացրել, որ հայերը ոչ միայն քրդացել կամ թուրքացել են, այլև արաբացել: «Սղերթում, Հաթայում (Ալեքսանդրետ), Ուրֆայում, Մարդինում բնակվող հայերն արաբացել են և այսօր արաբախոս են»,- հայտարարել է նա: Միևնույն ժամանակ, Ջոհիջեն նշում է, թե թուրքիայում կան նաև ասորացած հայեր: Ակնհայտ է, որ թուրքիայի պետական տարբեր օղակներ, վերլուծական, հետազոտական կենտրոններ զբաղված են ծպտյալ և իսլամացած հայերի մասին նոր տվյալներ ձեռք բերելու գործով: «Աքսիոն» հանդեսում հրատարակվել են այժմ թուրքիայում ծպտյալ հայերի բնակության վայրերի, թվաքանակի մասին տվյալներ, ինչպես նաև նշվում է, թե նրանք պաշտոնապես որ ազգի կամ կրոնական համայնքի ներկայացուցիչներ են համարվում: Հետաքրքիր է, որ հենց թուրքական հանդեսի տեղեկության համաձայն՝ այդ տվյալներն անընդհատ փոփոխվում են, քանի որ աշխատանքները այժմ էլ շարունակվում են: Ստորև ներկայացվող ցուցակում, որը վերցված է «Աքսիոն» հանդեսից, հանդիպում են նաև տվյալներ, որոնք ցույց են տալիս, թե որ շրջաններում կան արաբացած հայեր:

Քաղաքը	Ծպտյալ հայերի թիվը	«պաշտոնական» կարգավիճակը
Դիարբեքիր	1000 ընտանիք	քուրդ, ասորի, ալևի
Մալաթիա	3655 ընտանիք	քուրդ-ալևի
Կեսարիա	5000 ընտանիք	թուրք
Էյլազիզ	1000 ընտանիք	քուրդ, ալևի
Վան	4000 ընտանիք	քուրդ
Թունջելի	2000 ընտանիք	քուրդ-ալևի

Շանլուրֆա	3500 ընտանիք	քուրդ, արաբ
Սղերթ	1200 ընտանիք	արաբ, քուրդ
Հաթայ (Ալեքսանդրետ)	1100 ընտանիք	արաբ
Բիթլիս	200 ընտանիք	քուրդ
Էրզրում	3000 ընտանիք	քուրդ, ալևի, թուրք
Երզնկա	1300 ընտանիք	ալևի, քուրդ
Սեբաստիա	2000 ընտանիք	քուրդ, ալևի
Մարդին	1500 ընտանիք	արաբ
Քահրաման Մարաշ	3000 ընտանիք	քուրդ, ալևի
Ադրյաման	1600 ընտանիք	քուրդ
Ադանա	2000 ընտանիք	քուրդ, արաբ, ալևի

Փաստորեն, արաբացած հայերը բնակվում են Սղերթի, Հաթայի, Շանլուրֆայի, Մարդինի և Ադանայի շրջաններում: Սակայն, հետաքրքիր է այն հարցը, թե ինչու պետք է հայերը, փրկվելու համար իրենց կյանքը, իսլամ ընդունելուց հետո հանդես գային որպես արաբներ և ոչ քրդեր կամ թուրքեր: Օսմանյան կայսրության արաբական վիլայեթներին սահմանակից շրջաններում հայերի արաբանալը, թերևս, կարելի է պայմանավորել արաբների հետ սերտ շփումներով, ինչն էլ ստիպել է այդ տարածքների հայերին կոտորվելուց խուսափելու համար արաբանալ: Բայց խնդրի վերաբերյալ այլ հավաստի աղբյուրների և անձնական դիտարկումների արդյունքում ձեռք բերված փաստերը որոշակի հարցեր են առաջացնում: Օրինակ, արաբացած հայեր կան ոչ միայն նշված վայրերում, այլև որքան էլ զարմանալի է՝ Սասունի, Մուշի գյուղերում, և այս մասին թուրքական աղբյուրները լռում են: Ի տարբերություն այլ շրջանների, այս վայրերում «դյունմե» (հավատափոխ) ասելով՝ նկատի են ունենում ոչ միայն քրդացած հայերին, այլև արաբացածներին: Տեղացիները շատ լավ են ճանաչում միմյանց, և գրեթե բոլորը գիտեն արաբացած և արաբախոս հայերի իրական էթնիկ պատկանելության մասին, ինչպես նաև գիտեն, թե ովքեր են իրականում քրդացած հայեր, ովքեր՝ թուրքացած և այլն: Ի վերջո, հենց արաբացած հայերը չեն ժխտում իրենց հայկական ծագումը, թեպետ չի էլ կարելի ասել, թե շատ բացահայտ են դա ընդունում: Հետաքրքիր է, որ արաբացած հայերը բնակվում են նախկին հայկական գյուղերում, օրինակ՝ Սասունի Մճկեղ գյուղը ներկայումս արաբացած հայերով է բնակեցված, բացի այդ, նրանք գիտեն բոլոր հայկական եկեղեցիների, սրբավայրերի, գերեզմանատների տեղերը: Հենց արաբացած հայերի խոստովանությամբ իրենք այդ վայրերի բնիկների ժառանգներն են: Եթե սա հիմք ընդունենք ու հաշվի առնենք, որ դրանք նախկին հայկական գյուղեր են, ապա պարզ կդառնա, որ արաբացած հայերին կարելի է համարել այդ գյուղերի նախկին հայ բնակչության սերունդներ:

Բայց արաբացած հայերը թուրքիայում ապրող այլ կրոնափոխ հայերի խմբերից՝ մասնավորապես քրդացածներից, ունեն եական

տարբերություններ: Օրինակ, արաբացած հայերը, ի տարբերություն քրդացածների, վայելում են թուրքական պետության որոշակի վստահությունը: Այս հանգամանքը, կարծում ենք, կարող է օգնել՝ հասկանալու համար թուրքիայում արաբացած հայերի գոյության հանելուկը: Արաբացած հայերն իրենց մի աստիճան բարձր են համարում քրդացած հայերից, քանի որ նրանք ոչ թե դեմ են թուրքական պետությանը, այլ ընդհակառակը՝ թուրքական պետությունը հովանավորում է իրենց: Ավելին, թուրքական պետությունն արաբացած հայերին տալիս է զենք, զինամթերք, նույնիսկ աշխատավարձ, որպեսզի նրանք պայքարեն PKK-ական քրդերի դեմ և պահեն իրենց գյուղերը: Գաղտնիք չէ, որ հենց նշյալ շրջաններում, ինչպես անցյալում, այնպես էլ հիմա, տեղի ունենում քրդական հուզումները: Գաղտնիք չէ նաև, որ արդեն տևական ժամանակ այդ վայրերում ընթանում է չհայտարարված պատերազմ քրդական զինյալների և թուրքական կանոնավոր բանակի միջև: Եվ ահա այս պատերազմում արաբացած հայերը թուրքական պետության կողմից դիտվում են որպես լրացուցիչ պատմեչ քրդերի դեմ:

Հայերի արաբանալը և հատկապես այդ վայրերում բնակվելը, մեր կարծիքով, կարելի է մեկնաբանել և բացատրել հետևյալով.

1. Հայերը ցեղասպանության տարիներին մտել են արաբական աշիրեթները, արաբացել, իսլամացել և արդեն որպես իսլամ արաբներ շարունակել ապրել իրենց գյուղերում: Վարկածն ունի հավանականության որոշակի տոկոս, սակայն առաջացնում է նաև որոշ հարցեր, մասնավորապես՝ օսմանյան կամ թուրքական կառավարությունները, տեղյակ լինելով սրան՝ ինչու են թողել այդ ամենը:

2. Ցեղասպանության ժամանակ աքսորի ճամփով մի կերպ Դեր Ջոր, Սիրիա հասած հայերը կամ նրանց երեխաները հետագայում ընդունելով իսլամ վերադարձել են թուրքիա՝ իրենց նախնիների գյուղերը, բայց արդեն որպես արաբներ: Այս փաստարկի օգտին է խոսում մի քանի հանգամանք: Նախ, լիբանանահայերի և սիրիահայերի շրջանում անցկացրած մեր հարցումները ցույց են տվել, որ ցեղասպանությունից հետո այնտեղ ապաստանած հայերից եղել են մարդիկ, ովքեր վերադարձել են թուրքիա: Փաստը, որ ցեղասպանության տարիներին արաբական որոշ ցեղերի մոտ եղել են որբ հայ երեխաներ, ապացուցում են մի շարք աղբյուրներ, այդ թվում և Կ. Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանի 1921թ. կազմած մի տեղեկանք, որտեղ նշված է, թե արաբական որ ցեղերի մոտ ինչքան հայ որբեր են գտնվում: Ըստ այդ ցուցակի՝ Դեր Ջորի շրջանի Ջիբար, Էգաբար և Վարաքորա ցեղերի մոտ գտնվել են առնվազն 500, Ժիբուր (Ջիբուր) ցեղի մոտ՝ 600, Շամոր (Շեմմար) ցեղի մոտ՝ 700, Անեզաի (Անեզա) ցեղի մոտ՝ 2000, Ռեսուլայնի շրջանի չեչեմական ցեղերի մոտ՝ 2000 հայ որբ երեխաներ: Չի կարելի բացառել, որ այս երեխաները, ինչպես նաև փրկված այլ հայեր հենց կազմել են արաբացած հայերի կորիզը: Այս ամենի վրա կարող է լույս սփռել նաև այն հանգամանքը, որ արաբացած հայերը թուրքիա են

վերադարձել հատկապես 1930-ականների վերջին և 40-ականների սկզբին, այն էլ՝ թուրքական պետության համաձայնությամբ, ավելին՝ աջակցությամբ: Սիրիահայերը կամ լիբանանահայերը, որոնց հետ մենք զրուցել ենք, խոստովանում են, որ իրոք իրենց բարեկամները կամ հարազատները ցեղասպանությունից որոշ ժամանակ անց վերադարձել են Արևմտյան Հայաստան: Այս վերադարձի ժամկետները շատ հաճախ համապատասխանում են 1930-ականների վերջերին: Այստեղ կարևոր է հաշվի առնել հետևյալ փաստը. այդ տարածքներում են տեղի ունեցել քրդական ապստամբություններն ու խռովությունները, և հենց Դերսիմում 1938թ. արյան մեջ ճնշվել է ալևիների ապստամբությունը: Դրան նախորդել են այլ ապստամբություններ և բախումներ: Այսինքն, շրջանը եղել է շարունակական ժողովրդական հուզումների վայր, և արաբացած հայերին բերելով ու բնակեցնելով այս վայրերում՝ թուրքիան ստեղծել է հակակշիռ քրդերի դեմ:

Անշուշտ, հետաքրքիր է իմանալ նաև արաբացած հայերի մոտ հայկական ինքնագիտակցության պահպանման կամ դրա աստիճանի մասին, սակայն այդ ամենի վերաբերյալ տվյալները հակասական են և ոչ ստույգ: Ըստ մի վարկածի, եթե նրանց մեջ լինեք ցեղասպանության վրեժի գաղափար, ապա դժվար թե նրանք համագործակցեին թուրքական իշխանությունների հետ: Այստեղ պարզ կարելի է նկատել դարեր շարունակ թուրքական քաղաքականության հետքը, այն է՝ իրար դեմ լարել հարևանությամբ ապրող եթնոսներին և շահել, ինչը տեղի է ունեցել նաև այս պարագայում: Միաժամանակ, քրդերի դեմ արաբացած հայերի պայքարում կարելի է տեսնել հենց նույն վրեժի գաղափարը, քանի որ գաղտնիք չէ, և այժմ էլ քրդերն իրենք են խոստովանում, որ ցեղասպանության ժամանակ գործել են հայերի դեմ, կոտորել նրանց, թալանել, տիրացել ունեցվածքին և գյուղերին: Միզուցե թուրքական պետությունն օգտագործել է հենց այս հանգամանքը՝ արաբացած հայերին իրենց կողմը գրավելու և քրդերի դեմ օգտագործելու համար:

Չափազանց հետաքրքիր է քրդացած և արաբացած հայերի հարաբերությունների հարցը, որի մասին նույնպես չկան տվյալներ, բայց կարելի է արձանագրել, որ թուրքիայում դավանափոխ հայերի երկու խմբեր կամա, թե ակամա հայտնվել են հակադիր ճամբարներում:

Ինչպես պարզորոշ ցույց են տալիս փաստերը, ծպտյալ հայերի թեման ունի շատ ենթաշերտեր, որոնցից յուրաքանչյուրը պահանջում է յուրովի մոտեցում, և կարծում ենք՝ հետևողական աշխատանքները լույս կսփռեն այս խնդրի վրա, որը մեզ համար ունի ոչ միայն քաղաքական, այլև բարոյական և հոգեբանական նշանակություն:

Ռուբեն Մելքոնյան

«Հանրապետական» ամսագիր, թիվ 8, 2007

ՀԱՅ ՄՈՒԼՎԱՆՆԵՐ

Տեղեկատվական քաղաքակրթության օրեցօր հզորացող մամլի-չի ներքո ազգային խնդիրն ինքնության պահպանության համատեքստում օրակարգային նշանակություն է ձեռք բերում: Հետաքրքիր են հատկապես ուսումնասիրություններն ինքնության պահպանությանը նպաստող գործոնների դասակարգման տեսանկյունից, որտեղ, երբ խոսվում է հայ տեսակի մասին, անշուշտ, նշվում են նաև կրոնի դերի մասին պատկերացումները: Այս առումով չենք ցանկանում քննարկել, թե հայ հանրության համար կրոնի որ ձևն առավել նպաստավոր կլինե՞ր ազգապահպանության տեսակետից: Կարծում ենք, որ խնդիրը տվյալ պարագայում առավել սուբյեկտիվ է՝ կապված ելակետերի նպատակային ընտրության հարցի հետ:

Ինչևէ, ասվածի համատեքստում անդրադառնանք մի փոքր հայկական կրոնական խմբի, որի գոյության մասին որոշ հատվածական ուսումնասիրություններ կատարվել են միայն Միացյալ Նահանգներում: Խոսքը հայ մուսուլմանների մասին է:

Առաջին հայացքից թվում է, թե Ռուս Ուղղափառ եկեղեցուց անջատված, ռուսական էթնիկ տարրին բնորոշ մուսուլմանություն¹ կոչվող հոսանքը որևէ ընդհանրություն չի կարող ունենալ հայ ինքնության հիմնախնդիրների հետ: Սակայն փաստերն այլ բան են ասում:

Ցարական կայսրության կրոնական քաղաքականության արդյունքում 1800-ականների սկզբից մուսուլմանները վերաբնակվեցին Կովկասում՝ կայսրության հարավային սահմանի երկայնքով հիմք դնելով ռուսական գաղթօջախների: Նույն շրջանում էլ նրանցից շատերը բնակություն հաստատեցին Կարսի մարզում: 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո ցարական իշխանությունը ստվարացրեց Կարսի մարզում ռուսական տարբեր կրոնական խմբերի ներկայությունը,

¹ Մուսուլմանների հիմնադիրն է համարվում տամբուլցի Սիմոն Ուկլեիմը: Աղանդի անվան ստուգաբանման հարցում գոյություն ունեն տարածայնություններ: Ոմանք «մուսուլման» անունը բխեցնում են Մուղչնայա գետի անունից, երկրորդները համարում են, որ այդ անունը հերձվածը ստացել է պասի ժամանակ կաթ օգտագործելուց, հեղինակների երրորդ խումբը համարում է, որ անունն աղանդը ստացել է Աստվածաշնչում հիշատակված «հոգևոր կաթից»: 1768թ. Սիմոն Ուկլեիմն իր «70 առաքյալներով» սկսեց աղանդի գործունեությունը, որը կարճ ժամանակում տարածվեց Սիբիրում, Կենտրոնական և Հարավային Ռուսաստանում, ինչպես նաև Անդրկովկասում: 19-րդ դարի 30-40-ական թվերին մուսուլմանությունը բաժանվել է տարբեր ճյուղերի՝ ուկլեիմականներ (հին մուսուլմաններ), պրիգուն-մուսուլմաններ և այլն: Հայաստանում մեծ է եղել պրիգունների քանակը, քանի որ հոսանքի հիմնադիր Սաքսիմ Ռուդոմյոտկինն ապրել և գործել է Հայաստանում:

որոնցից էին մուսուլմանները, դուխոբորները, շաբաթականները (սուբոտ-նիկներ), բապտիստները և այլն:

Կան փաստեր, որ այդ ժամանակ Կարսի շրջանի Կարա-կալա (նշանակում է Սև ամրոց) գյուղում հայ մուսուլմաններ են ապրել: Հստակ տեղեկություններ, թե երբ են հայերը բնակվել Կարա-կալայում կամ թե երբ են ռուսներն իրենց ռազմական հենակետը կառուցել այս գյուղում, չունենք: Ամենահավաստի տեղեկատվությունը տվել է ժամանակակիցներից Սիրական Կալոյանն իր «Շիրակի հայերի ներգաղթն ԱՄՆ» գրքում: Նա գրում է, որ Կարա-կալան 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո հիմնադրված արդիական գյուղ է, գեղեցիկ շինություններով և լայն փողոցներով: Նախքան Կարա-կալա տեղափոխվելը հայերը բնակվելիս են եղել Գեգեաչխլարում (առավել հստակ արտասանությունը և տեղադրությունը հայտնի չեն) և իրենց բողոքական հավատքի համար պարբերաբար հալածանքների են ենթարկվել համա-գյուղացիների կողմից: Այս մասին հետաքրքիր տեղեկություն է գրի առել Մ.Մուլեղյանը քահանա Փերունյանի պատմածներից՝ նշելով, որ այս գյուղի խուլիգանները հետապնդում, վիրավորում և հայիոյում էին բողոքականներին, պղծում նրանց դիակները՝ հանելով նորաթաղներին և ծառերից կախելով: Այդ պատճառով նրանք բողոք-նամակով դիմում են Նիկոլայ II-ին, որն էլ առաջարկում է նրանց տեղափոխվել ռուսական ռազմական հենակետի տարածք: Հարցի այդպիսի լուծման արդյունքում էլ հայ բողոքականները բնակվեցին Կարա-կալայում:

Ի դեպ, պահպանվել է բավական հեռվից արված մի լուսանկար, որտեղ գյուղացիները սև և սպիտակ շորերով կանգնած են իրենց բարաքների առջև: Տեսակետ կա, որ սպիտակ հագուստով մարդիկ հայ մուսուլմաններն են, իսկ սև հագուստովը՝ այլազգի մուսուլմանները: Այս լուսանկարն այսօր հանդիսանում է այն հիմքերից մեկը, որով գաղթած մուսուլմանների սերունդները թուրքիա այցելության ընթացքում ցանկանում են ճշգրտել գյուղի տեղանքը: Բանն այն է, որ գյուղի տեղանքը բլրապատ տարածք է, և այդ բլուրներն էլ այսօր հիմնական կողմնորոշիչն են հանդիսանում, քանի որ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո գյուղում մնացած բնակչությունը վտարվեց, իսկ գյուղն ամբողջությամբ հավասարեցվեց հողին: Չնայած սրան շրջակայքի գյուղացիներն այսօր էլ պահպանում են հիշողությունն այն մասին, որ տվյալ տարածքում ոչ վաղ անցյալում գոյություն են ունեցել ռուսական ռազմական հենակետ և գյուղ: Այս առումով հետաքրքրական են հայ մուսուլմանների սերունդներից Ջոյս Քեսոսաբայան-Բիվիցի՝ թուրքիայում կատարած ուսումնասիրությունները, որտեղ նա, սեփական գերդաստանի արմատները գտնելու ճանապարհին, պարզել է, որ Կարսը թուրքիային հանձնելուց հետո հայ մուսուլմանների որոշ մասը, ինքնապահպանության մղումից ելնելով, թուրքացրել է ազգանունները:

Այս ամենից բացի, Կարա-կալայի հետ կապված են նաև մի շարք հետաքրքրական ավանդագրույցներ: Ըստ դրանցից մեկի՝ 1855թ. տասնմեկամյա մի երեխա տեսիլք է ունենում, որտեղ նրան հայտնվում է, որ թուրքերը կազմակերպելու են հայերի կոտորածներ, և դրանից խույս տալու համար հայերը պետք է արտագաղթեն այդ տարածքից: Չետագայում այդ մարգարեությունը կրկնվում է 1900թ., որից հետո հայ և ռուս մոլոկաններն արտագաղթում են Կարսի մարզից: «Մարգարե» տղայի անունը Դեմոս Շաքարյան էր, որի ընտանիքն սկզբնական շրջանում բնակություն է հաստատում Նյու Յորքում, հետո՝ Լոս Անջելեսում: Այստեղ էլ Շաքարյան ընտանիքն ԱՄՆ-ում հայ մոլոկանների մեջ դառնում է ամենահայտնին՝ իր կուտակած ֆինանսական կարողությունների և համախմբող դերի շնորհիվ: Ահա թուրքական ջարդերից խուսափելու այսպիսի մարգարեական դիպվածով են հայ մոլոկաններից շատերը բացատրում իրենց արտագաղթը Կարա-կալայից, չնայած որ մինչ օրս նրանք պախարակվում են հայերին սպառնացող վտանգից խույս տալու, մյուսներին չզգուշացնելու և հայրենակիցներից դավաճանելու համար:

1900-ականների սկզբին (հատկապես 1905-12թթ. ընկած շրջանում) մոտ 3000 ռուս և հայ մոլոկաններ, զինվորական ծառայությունից խուսափելու և աշխատանք գտնելու հույսով, արտագաղթեցին ԱՄՆ: Լոս Անջելեսի արևելյան կողմում գտնվող «Ֆլեթս» թաղամասում, այլ մոլոկանների գյուղերի մոտակայքում, հայ մոլոկանները հիմք դրեցին իրենց եկեղեցուն՝ պահպանելով հայ ինքնությանը բնորոշ լեզվամշակութային տարրեր և մոլոկանության ծիսապաշտամունքը: Չետաքրքրական է, որ պատմական հիշողությունը նրանց մոտ թարմ է մնացել մինչ օրս, քանի որ նույնիսկ Լոս Անջելեսում բնակվելուց հետո նրանք իրենց բնակավայրը կոչում էին «Կարա-կալա» կամ «Կրիկ-կալա»:

1926թ. Կարսում և Արդահանում մնացած մոլոկաններից (հայ և ռուս) շատերին Ռոստովի «Սալսկի տափաստան» կոչվող վայրում ազատ հողատարածք առաջարկվեց խորհրդային իշխանությունների կողմից, ինչի հետևանքով էլ նրանց 90 տոկոսն (ինչպես նաև բոլոր ռուս դոկտորները) արտագաղթեց Ռուսաստան: Ռոստովի շրջանում մոլոկանները և դոկտորները վերաբնակեցվեցին մոտ 34 գյուղերում, որոնցից շատերն անվանվեցին իրենց թողած բնակավայրերի անունով:

1930-ականներին Թուրքիայում սկսված ազգայնական շարժումը թուրքական անուններ պարտադրեց մոլոկանների երեք հիմնական գյուղերին. դրանք անվանվեցին Յալինչաիր, Աթիլար և Չալկավուր: Խորհրդային իշխանություններն, իրենց հերթին, Թուրքիայում մնացած մոլոկանների մեծ մասին, շահագրգռելով հայրենիքում տներով ապահովելու ծրագրով, 1962թ. բնակեցրին Ստավրոպոլի շրջանում:

Պետք է նշել, որ ներկայումս մոլոկան հայերի կրոնական տրանսֆորմացիան դեռևս շարունակվում է: Լոս Անջելեսի Ազուսա փողոցում

գտնվող հավաքատեղիի հայ պրիզուն-մոլոկանները փոխել են իրենց ինքնությունը՝ դառնալով հայ պենտեկոստալներ կամ հիսունականներ: Չնայած իրենց պաշտամունքի մեջ նրանք պահպանում են մոլոկանությունից մնացած հիմնական ծիսապաշտամունքային տարրերը, այնուամենայնիվ, Մ. Ռուդոմյոտկինի աստվածաբանական գաղափարների շեշտադրումից անցում է կատարվել հիսունականության վարդապետական սկզբունքներին:

Ի դեպ, վերջին տարիներին մոլոկանությունից հիսունականության տրանսֆորմացված եկեղեցին իր անվան վրայից հեռացրել է «հայ» բառը, իրենց ձևակերպմամբ՝ առավել ընկերային և գրավիչ մթնոլորտ ստեղծելու համար: Սակայն այս տրանսֆորմացիայի իրական պատճառները, թերևս, այլ են, որոնց վերլուծությունն արդեն ուրիշ քեմա է:

Հովհաննես Հովհաննիսյան
«Հանրապետական» ամսագիր, թիվ 8, 2007

ՄԱՅՐԻՎ, ՄԵՆՔ ՀԱ՞Յ ԵՆՔ

Հարցազրույց Ստամբուլի Կետիկփաշա թաղամասի Հայ Ավետարանական եկեղեցու հովիվ, վերապատվելի Գրիգոր Աղաբալօղլուի հետ

Հարց – Վերապատուելի, խնդրում եմ պատմեք Ձեր մասին, ե՞րբ և որտե՞ղ էք ծնուել...

Պատ. – Ծնած եմ 1957թ. Արաբկիր քաղաքին մեջ...

Հարց – Փաստօրեն, եղեռնից չորս տասնամեակ անց Արաբկիրում դեռ հայեր կային: Ինչպե՞ս է փրկուել Ձեր ընտանիքը:

Պատ. – Միայն Արաբկիրին մեջ չէ, որ փրկուած հայեր կային: Այն ատենները կառավարութիւնը օրէնք հաներ է, թէ այն հայ ընտանիքները, ուր եզակի մասնագիտութեան վարպետներ կային, այդ ընտանիքները դուրս չհանեն: Դուռերու առջեւները նշաններ դրին, ըսին, որ այս մարդիկը պէտք չէ հանել: Մեր ընտանիքը այդպէս փրկուած է. մեր մէկ կողմը կենդանիներու բժիշկ է եղեր, միւս կողմը՝ շատ լաւ շինարար...

Մէկ մասն ալ կայ, որ ժողովուրդը սիրելով պահեր է: Ամեն քաղաքի մէջ այսպէս չեղաւ, սակայն քանի մը տեղեր պահուեցան:

Հիմները կըսէին, որ Արաբկիրի 100-էն 90-ը հայ են եղեր, բայց ջարդէն վերջ քիչ են մնացեր: Ես 1974թ. դուրս եկայ, 5-6 հայ ընտանիք կային, հիմա՝ մէկ ընտանիք:

Արաբկիր լիսէ չկար, ես Մալաթիա գացի լիսէ սորվելու: Ես լաւ աշակերտ էի, բայց օր մը ուսուցիչը եկաւ և ըսաւ, թէ ինչպէս կըլլայ, որ կեանքը մոսուլմանէն աւելի միշտ առնէ, սկսաւ զարնել, ես ալ իրեն զարկեցի:

Մալաթիայի լիսէն աւարտեցի, վերջը Իստանբուլ եկայ, Իստանբուլի համալսարանը մտայ, սորվեցի լիսէի «Թուրքիայի պատմութեան ուսուցիչ» դասընթացը:

Կառավարութիւնէն գործ ուզեցի: Ինծի հետ աւարտողները աշխատանք գտան, սակայն ինծի ըսին, թէ տեղ չիկայ, երևի հայ էի, անոր համար տեղ չիկար: Թերեւս կը մտածէին. ինչպե՞ս հայը Թուրքիայի պատմութիւն պիտի սորվեցնէ: Ստիպուած ոսկերչութիւն սորվեցայ: 10 տարի ոսկերչութիւն ըրի, 1987թ. սկսեցայ Աստծոյ գործին մէջ մտնել, մեծ փորձութիւնէն յետոյ որոշեցի Աստծուն ծառայել:

Հարց – Ի՞նչ փորձութիւն, կը պատմե՞ք...

Պատ. – Մենք ընտանիքով թունաւորուեցանք, 2 երեխաներս՝ 6 և 3 տարեկան, կորսցուցի, ես ու կինս փրկուեցանք: Տունին մէջ ածուխ կը վառէինք, ածուխի գազը ներս տուեր է, միւս օրը կեսօրէն վերջը ամենուս գտան մեր տունին մէջ, երեխաներս մեռած էին, ինծի ու կնոջս հիւանդանոց տարին:

Հիմա երկու երեխա ունիմ՝ 19 տարեկան աղջիկ և 16 տարեկան տղայ:

Այս կեանքը ինծի նուէր է, պէտք է Աստծուն ծառայեմ:

Արաբկիրի մէջ եկեղեցի չիկար, հայկական դպրոց չիկար, մէկը չիկար, որ մեզի սորվեցներ, գիտցներ Յիսուսի մասին: Երբ թուրքերէն կարդացի Աւետարանը, Քրիստոսի գորութիւնը տեսայ, Քրիստոսի միջոցով յաւիտենական կեանքը գիտցայ: Շատ հայեր կան, որ Քրիստոսի արիւնին գորութիւնը չեն գիտեր:

Շատ նեղութիւններ քաշեր էի Անատոլիայի մէջ, մեզի կեանքը կըսէին: Հիմա, ըսի, զօրաւոր զէնք կայ:

Ես հայերէն չէի գիտեր, 5 տարի եղաւ, որ այսչափ սորվեցայ: Արաբկիր մէկ բառ հայերէն կը խօսէինք, 2 բառ՝ թուրքերէն:

Ես Աւետարանը նոր կարդացած էի, մէկ անգամ Մեսրոպ սրբագանին ըսի, որ այս թիւի մէջ այսպէս գրուած է, ըսաւ. «Աւետարանականները այդպէս կը մտածեն, մենք՝ առաքելականներս, տարբեր կը մտածենք»: Գիտցայ, որ աւետարանականներ կան, գացի աւետարանականները գտայ Կետիկփաշա, տեսայ մարդիկ Սուրբ գիրք կը կարդան. ըսին՝ եկուր, նստէ, մենք ալ սերտողութիւն կընենք: Այդ օրէն սկսեցայ երթալ Կետիկփաշայի Հայ Աւետարանական եկեղեցի:

Հարց – Երբ ձեռնադրուեցի՞ք:

Պատ. – Ես պատուելի ձեռնադրուեցայ 2002թ.-ին:

Հարց – Վերապատուելի, քանի՞ հոգի է յաճախում Ձեր եկեղեցի:

Պատ. – Երբ ես գացի, 25 հոգի էր, հիմա, փառք Տիրոջը, ամառները 100 հոգի, ձմեռները 150 հոգի կը հաւաքուի: Ամեն ազգերէն կուգան: Մեր եկեղեցիի մէջ 4 լեզուով պաշտամունք կըլլայ, կիրակի օրերը՝ թուրքերէն, ռուսերէն, հայերէն, պարսկերէն: Ռուսերէն կընենք, որովհետև տարբեր ռուսախօս երկիրներէն եկածներ կան: Մուլդովայէն եկածներու մէջ շատ են գազաուզները: Գազաուզները ծագումով թուրք են, բայց քրիստոնեայ են, Իստանբուլ են եկեր աշխատանք ճարելու համար:

Կեսօրէն վերջ ժ. 2-ին հայաստանցի հայերու համար պաշտամունք կընենք՝ մօտ 30 հոգի են:

Ժ. 5-ին կուգան պարսիկները, որ իսլամ են, և կուզեն քրիստոնեայ դառնալ, կը մկրտենք, քրիստոնեայ կը դառնան, ուրիշ երկիրներ կերթան: Մերտողութիւն կընեն: Պարսկաստան անոնք կը վախճան եկեղեցի երթալ:

Հարց – Իսկ Ստամբուլում կան Թուրքիայի այլ քաղաքներում ուրիշ Աւետարանական եկեղեցիներ կա՞ն:

Պատ. – Իստանբուլի մէջ 20, Անկարա՝ 5, Իզմիր՝ 5, Ադանա՝ 2, Դիարբեքիր, Մերսին, Սամսուն՝ 1-ական թուրքական Աւետարանական

եկեղեցիներ կան: Մէջերնին շատ հրաշքներ կըլլան, հիւանդներ կը բուժուին, երազներ կը տեսնեն: Մէկ հոգի թուրք ռադիո բացեր է, թուրքերէն քարօզ կըլլայ, լսողներու մեծամասնութիւնը իսլամ է:

Չարք – Իսկ թուրքիայի խորքերից իսլամ հայեր գալի՞ս են Ձեզ մօտ քրիստոնէութիւն ընդունելու:

Պատ. – Գաւառներէն իսլամացած հայեր կուզան Իստանբուլ, մէկ մասը քրիստոնէութիւն կընդունի, ըսելով, որ մեր հայրերը վախէն իսլամ դարձեր են, հիմա ազատ ենք, քրիստոնէայ պիտի դառնանք, միւս մասը կըսէ, որ վախէն չէ, որ իսլամ դարձած են, որովհետեւ իսլամը ճիշտ ընդունել են: Մէկ մասն ալ Անատոլիա կապրին, իսլամացած են, կըսեն մեր գիւղը հայ է, միւս գիւղն ալ հայ է, մենք իրարու աղջիկ կուտանք, որ դուրսէն մարդ չըմտնէ մեր մէջ, եթէ կռիւ ըլլայ, կըսեն՝ «կեա՛վուրի չոճուխ»: Մէկ մասը գիտեն, որ հայ են եղեր, բայց կը վախնան բարձրածայն ըսել, մանաւանդ, եթէ պետական ծառայութեան մէջ են, կը վախնան, որ աշխատանքէն կը հանեն:

Չարք – Վերապատուելի, խնդրում եմ իսլամ հայերի հետ հանդիպումների մի քանի դէպք պատմէք:

Պատ. – Արդուինի գյուղերէն մայրը և մօտ քսան տարեկան տղան եկեղեցի եկան, մայրը ըսաւ, որ տղայիս վրայ թուրք գրեր են, կուզեմ, որ աղօթես: Այսպէս կըլլայ, թուրքերը երբեմն հայկական եկեղեցի կուզան թուրք ու գիրի, իրենց հիւանդներու վրան աղօթելու համար: Այդ ժամանակ հայաստանցի մի քոյր ներս մտաւ, կարճ խօսեցանք, գնաց, այդ տղան ըսաւ.

– Խո՛ջա, դուն մեր լեզուն ուրկէ՞ գիտես:

– Այս լեզուն քու լեզո՞ւդ է,– հարցուցի ես:

– Այո՛, մեր գիւղի լեզուն է:

– Ուրեմն դո՞ւն ալ հայ ես,– ըսի ես:

– Ո՛չ,– ըսաւ,– հայ չեմ, այս մեր ծերերու լեզուն է:

– Չաւակս,– ըսի,– բոլոր գիւղերու մէջ թուրքերը թուրքերէն կը խօսին, ինչպէ՞ս է, որ ձեր գիւղի մէջ յատուկ լեզու կայ, ան ալ հայերէն:

Այդ ժամանակ տղան մայրիկին դարձաւ, հարցուց.

– Մայրիկ, մենք հա՞յ ենք:

Մայրը ըսաւ.

– Տղա՛ս, չիտեմ, բայց ադ մեր լեզուն է:

Թէլէվիզիոնի վրայ հաղորդումներ կըլլան կրօնական նիւթերու շուրջ, երբեմն կը մասնակցին: Մէկը եկաւ, ըսաւ, որ քեզի տեսայ թիվիի վրայ, արիւնս քաշեց, իմ նախնիները հայ են եղեր, քրիստոնէայ: Ըսի՝ պէտք է քրիստոնէայ դառնաս, ըսաւ՝ ինչպէ՞ս դառնամ, պետական աշխատող եմ: Պատմեց, որ Խարբերդին մօտիկ երկու հայկական գիւղ կայ, բոլորը հայ են, հայերէն չիտեն, աղքատ են, Կ.Պոլիս չեն կըրնար գալ և քրիստոնէութիւն ընդունիլ, իսկ հոն կը վախնան կրօնափոխուիլ:

Թուրքիան ինչո՞ւ այդպէս կը վախնայ և հայերու դէմ կռիւ կընէ, որովհետեւ գիտէ, որ կորսուած հայեր կան, կը վախնայ, որ այս մարդիկ կարթնանան:

Օր մը Ամերիկայէն եկած պատուելի Պերճ ճամպազեանին Իստանբուլ օդակայան պիտի ճամփայ դնէի, թաքսիի մէջ կը խօսէինք, շարժավարը հարցուց.

– Դուք հա՞յ էք:

Ես ալ ըսի.

– Դուն որտեղէ՞ն գիտցար, որ մեր լեզուն հայերէն է:

Ըսաւ.

– Ես ալ հայերէն կը խօսիմ:

Ըսի.

– Ուրեմն դո՞ւն ալ հայ ես:

Ըսաւ.

– Ո՛չ, ես հայ չեմ, ես համշենցի եմ:

Ասանկ դէպքեր շատ եղած են, իմ ծանօթներս ալ շատ հանդիպած են իսլամ հայերու, մանաւանդ, համշենցի հայերու: Իստանբուլի մէջ համշենցի շատ կայ, մէկ մասը կուզեն իրենց պատմութիւնը գիտնալ, բայց չիտեն ուրկէ կարդալ:

Զրուցեց

Սերգեյ Վարդանյանը

«Չանրապետական» ամսագիր, թիվ 9, 2007

ԲԱՑԱՅԱՅՏՈՒՄՆԵՐ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԿՐՈՆԱՓՈՒՆ ՀԱՅԵՐԻ ԽՆԴՐՈՒՄ

«Եթե մի օր Թուրքիան քանդվի, ապա դա կլինի ոչ թե զենքի միջոցով, այլ ինքնուրույն խնդրի»։ ուշագրավ այս միտքը պատկանում է հանգուցյալ Հրանտ Դինքին։ Այս համատեքստում ամենևին էլ պատահական չէր, որ Թուրքական պատմական ընկերության նախագահ, «պալատական» պատմաբան Յուսուֆ Հալաչօղլուի՝ սույն թվականի օգոստոսի 18-ին Կեսարիա քաղաքում կայացած սիմպոզիումի ժամանակ կրոնափոխ հայերի մասին արտահայտած մտքերն անմիջապես լայն արծազանք գտան թուրքական մամուլում և քաղաքական, գիտական, մտավորական շրջանակներում։ Հիշյալ սիմպոզիումում Հալաչօղլուն հայտարարել էր, որ Թուրքիայի քրդերի մեծ մասն ունի թուրքմենական ծագում, իսկ ալևի քրդերն իրականում կրոնափոխ հայեր են, որոնք առերես իսլամ են ընդունել և փոխել իրենց անունները՝ 1915թ. «տեղահանությունից» ազատվելու համար. «Այսօր բազմաթիվ մարդիկ, որոնք հայտնի են որպես քուրդ ալևի, ցավոք սրտի, հավատափոխ հայեր են։ Մեր երկիրը մասնատել ձգտող PKK և TIKKO¹ ահաբեկչական կազմակերպության անդամներից շատերը հենց այս հայերն են։ Այսինքն, ինչպես և մենք կարծում էինք, PKK-ն և TIKKO-ն իրականում քրդական շարժումներ չեն»։

Այս խոսքերն անմիջապես ունեցան տարաբնույթ արծազանքներ։ Բազմաթիվ կառույցներ, քաղաքական գործիչներ, կազմակերպություններ հանդես եկան ի պաշտպանություն «հալածյալ» Հալաչօղլուի և ընդդեմ նրա նկատմամբ «Լինչի դատաստանի»։ Հալաչօղլուի դեմ հանդես եկան մի շարք ալևիական կազմակերպություններ, մտավորականներ, պատմաբաններ՝ նրան որակելով ռասիստ, ոչ օբյեկտիվ և անհիմն խոսող «գիտնական»։ Օրինակ, հայտնի գրող և լրագրող Մուրաթ Բելզեն արտահայտեց այն միտքը, թե իսլամ ընդունելու միջոցով փրկված այդ հայերի նման քայլը պատկերացում է տալիս, թե ինչ է եղել նրանց հետ, ովքեր չեն դիմել այդ քայլին։ Փորձելով հակադարձել իր դեմ սկսված քննադատության ալիքը՝ Հալաչօղլուն հավելեց նաև, որ ունի իսլամացած հայերի ցուցակը և տիրապետում է նրանց մասին մանրամասն տվյալների։ «Իմ ձեռքին կան 100 հազար կրոնափոխ հայերի մասին մանրամասներ. նրանց նախկին հայկական անունը, թուրքական անունը, բնակության վայրը և այլն»,- հայտարարել է նա՝ մինևույն ժամանակ ասելով, որ դա չպետք է ընկալվի որպես սպառնալիք։ Բացի այդ, ըստ Հալաչօղլուի՝ ինքը և իր ղեկավարած Թուրքական պատմական ընկերությունը «Հայոց ցեղասպանության պնդումներ

¹ PKK – քրդական բանվորական կուսակցություն, TIKKO – Թուրքիայի բանվորների և գյուղացիների ազատագրության բանակ, որը ծախ ծայրահեղական կազմակերպություն է։

րի դեմ մի ամրոց են», և ներկայումս նա իր աշխատանքներում փորձում է տալ հայկական կողմի այն հարցի պատասխանը, թե ուր են մինչև 1915թ. այդ տարածքներում ապրող 1.500.000 հայերը։ Պատմակեղծարարը գտնում է, որ իսլամացած հայերի մասին իր այդ «գիտական աշխատանքը» հենց այս հարցի պատասխանն է, և մատնացույց անելով մահից փրկվելու համար ստիպված իսլամ ընդունած հայերին՝ ասում է. «Ահա այդ «անհետացած» հայերը, նրանք չեն կոտորվել, և նշանակում է, որ հայկական կողմը մինչև այսօր սուտ է խոսել։ Իմ ասածներն ուղղակի ոչնչացնում են հայկական սփյուռքի պնդումները»։

Թուրքիայում ապրող իսլամացած հայերի խնդիրը մի կարևոր մասն է կազմում էթնիկ ինքնության պրոբլեմի, և բնական է, որ թուրքական պետական քարոզչամեքենան ամեն կերպ փորձում է այդ թեման օգտագործել հօգուտ իրեն։ Ավելորդ չէ նշել, որ իսլամացած հայերի խնդրի այսօրինակ շահարկումը, փաստերի խեղաթյուրումը և նման անտրամաբանական եզրակացության հանգեղը սպասելի էին շատերի, համեմայնդեպս՝ մասնագետների համար։ Սակայն, կարևոր է դիտարկել, որ Հալաչօղլուի պնդումները լուրջ չեն ընկալվում նաև որոշ թուրք պատմաբանների կողմից, և կարծում ենք՝ այստեղ ավելորդ չէ մեջբերել հայտնի թուրք պատմաբան Թաներ Աբչամի հետևյալ միտքը. «1915 թվականին իրենց կյանքը փրկելու համար որոշ հայեր ընդունել են մուսուլմանություն։ Սրան սկզբնապես թույլտվություն է տրվել, սակայն հետո, երբ գնալով ավելի մեծ թվով հայեր սկսեցին իսլամ ընդունել, հատուկ հրամանով արգելվեց կրոնափոխությունը»։ Ավելին, օսմանյան արխիվներում պահպանվել են ժամանակի բարձրաստիճան շատ թուրք պաշտոնյաների, առավելապես ներքին գործերի նախարար Թալեթ փաշայի, Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայերի կրոնափոխությանը վերաբերող հրամանները և գրագրությունը։ Այսպես, 1915թ. հուլիսի 1-ին տարբեր նահանգապետարաններ և գավառապետարաններ ուղարկած հրամանում Թալեթը պահանջում է հաշվի չառնել կրոնափոխությունը և նախապես որոշված վայրեր աքսորել նաև իսլամ ընդունած հայերին։

Թուրքիայի «Փերի» հրատարակչության սեփականատեր Ահմեթ Օնալը, ով ծնվել է Բինգյուլի Քըղի գավառի, ներկայումս Դոշլուջե անունով, նախկին հայկական Սըղանք գյուղում և որի տատը հայուհի է, հաստատելով այն փաստը, որ Հայոց ցեղասպանության ժամանակ իրոք որոշ հայեր իսլամ ընդունելու միջոցով փրկել են իրենց կյանքը, ասում է. «Իհարկե, որոշ հայեր փրկվել են՝ ներկայանալով քուրդ ալևի։ Օրինակ, Դերսիմի Մալազգիրթ գավառի Գարսանլար աշիրեթում կան հայեր, որոնք ողջ են մնացել, քանի որ ներկայացել են որպես քուրդ ալևի, սակայն այս փաստը հնարավոր չէ ընդհանրացնել»։ Իսկ Թուրքիայում մեծ ճանաչում ունեցող «Թոփլունսալ թարիհ» ամսագրի նախկին խմբագիր Օսման Քոքերը նշում է, որ հայերն իսլամացվել են ոչ միայն 1915թ., այլև սկսած այն ժամանակվանից, երբ թյուրքերը հայտ-

նվել են Անատոլիայում: Քոբերը նույնպես անհիմն է համարում Հալաչ-օղլուի պնդումները և կարծիք հայտնում, որ առնվազն անլուրջ է կարծել, թե հայերը կարող էին փրկվել այդպիսի պարզունակ միջոցով, այն է՝ հայտարարելով, թե քուրդ են կամ ալևի: Ըստ նրա՝ պետությունը մանրամասն գիտեր, թե որ գյուղերն են հայկական, որոնք՝ քրդական: Քոբերը պնդում է նաև, որ հայ կանանց և որբերի իսլամացումը այն ժամանակվա պետական քաղաքականության բաղկացուցիչ մասն է եղել:

Հա յոնի փաստ է, որ որոշ հայեր իսլամ ընդունելու միջոցով փրկվել են կոտորվելուց, բայց Հալաչօղլուի պնդումները, թե այդպիսով հայերն ազատվել են կոտորածից և ցեղասպանություն չի եղել՝ դուրս է ոչ միայն գիտականության, այլև՝ տրամաբանության սահմաններից: Գալով քուրդ ալևիների, զազանների շրջանում կրոնափոխ հայերի առկայության խնդրին՝ նշենք, որ դա հաստատող փաստեր կան, և 1915թ. Հայոց ցեղասպանության տարիներին, իրոք, բազմաթիվ հայեր (տարբեր տվյալներով՝ 20-50 հազար) ապաստան են գտել Դերսիմի ալևիների մոտ: Հատկապես Դերսիմի ընտրությունը, ըստ տարբեր հեղինակների, պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ պատերազմի մեջ գտնվող օսմանյան բանակը շատ մեծ վերահսկողություն չի ունեցել այդ տարածքների վրա, ինչն էլ հնարավորություն է տվել տեղացիներին պատսպարել հայերին: Թուրքիայի դերսիմցի ալևիների հետ մեր անձնական շփումների արդյունքում տեղեկացել ենք, որ, օրինակ, մինչև այսօր էլ նրանց շրջանում տարածված է մի դարձվածանման միտք՝ «Մեր տան հայը», որը կարելի է ընդունել հայերին իրենց տներում ապաստան տալու ուղղակի վկայություն և հիշողություն:

Ուշադրության արժանի է նաև Հալաչօղլուի հայտարարության առաջացրած արծագանքների մեկ այլ նրբերանգ ևս: Պատմակեղծարարը հայտարարել էր, որ ունի հայ հավատափոխների ցուցակները, որոնք պատրաստվել են բժախնդրությամբ, ավելին՝ «պետությունը տուն առ տուն շրջելով արձանագրել է այս մարդկանց»: Հարցը հետաքրքիր ենթատեքստ է ձեռք բերում նաև այն պատճառով, որ Հալաչօղլուն խուսափում է նշել կոնկրետ աղբյուրը: Բնականաբար, հարց է ծագում. եթե այդ մարդկանց արձանագրել է պետությունը, ապա դա պետք է արված լիներ պետական օղակների և դրանց հատկացված գործառույթների միջոցով: Իսկ մարդկանց արձանագրելու ընդունված տարբերակներից է մարդահամարը: Ինչպես վկայում են տարբեր փաստեր, թուրքական պետությունը միշտ ուշադրության կենտրոնում է պահել կրոնափոխ կամ ծպտյալ հայերի խնդիրը և պարբերաբար մանրամասն ուսումնասիրություններ իրականացրել:

Հայտնի է, որ Թուրքիայում առաջին անգամ մարդահամար անցկացվել է 1927թ., որից հետո՝ սկսած 1935թ.-ից, որոշում է ընդունվել մարդահամար անցկացնել հինգ տարին մեկ: Սակայն, թուրքական աղբյուրներում հանդիպում ենք տվյալների, որոնք ապացուցում են, որ,

օրինակ, 1935թ. Թուրքիայում անցկացվել են նաև կրկնակի մարդահամարներ: Այսպես, թուրքական «Ռեֆերանս» թերթի 2007թ. սեպտեմբերի 8-ի համարում, Բահադիր Օզգյուրի վերլուծական հոդվածում, մեջբերված են Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի արձանագրությունների մատյանում պահվող հետևյալ փաստերը. 1934թ. մայիսի 29-ին Թուրքիայի մեջլիսն ընդունել է թիվ 2465 օրենքը, որով նախատեսվում էր 1935թ. մարդահամար անցկացնել: Սակայն, ուշագրավ է, որ դրանից մոտ մեկ ամիս անց նույն մեջլիսն ընդունել է թիվ 2576 օրենքը «զաղտնի բնակչության» մարդահամարի մասին, որն ուժի մեջ է մտել նույն թվականի հունիսի 15-ին: Այսպիսով, անցկացվել է երկու տեսակի մարդահամար, և «զաղտնի բնակչության» մարդահամարն ավարտվել է 1935թ. հուլիս ամսին, իսկ «համընդհանուր»-ն անցկացվել է նույն թվականի հոկտեմբերին: Վերոնշյալ օրենքը բաղկացած է եղել 12 հոդվածից, որոնցից առաջինը պահանջում էր, որ բոլորը 1,5 ամսվա ընթացքում տեղեկացնեն իրենց տանը կամ ենթակայության տակ գտնվող զաղտնի բնակչության մասին, չորրորդ հոդվածը 1-10 լիրա պատիժ էր սահմանում ճիշտ տեղեկություն չտվողների համար: Բնականաբար, «զաղտնի բնակչության» մարդահամար անցկացնելու պաշտոնական պատճառաբանությունը բավական տրամաբանական էր, և չենք էլ բացառում, որ այդ մարդահամարներն իրոք ունեցել են նաև զուտ բնակչության իրական քանակը որոշակիացնելու նպատակ: Սակայն միամտություն կլինի կարծել, թե այս «զաղտնի բնակչության» մարդահամարի ընթացքում լրացուցիչ չի ճշգրտվել մուսուլմանների մոտ ապաստանած կամ հետագայում իսլամ ընդունած հայերի թվաքանակը: Պետության կողմից մանրամասն փաստեր հավաքելը, հատկապես Դերսիմ նահանգում ապրող կրոնափոխ հայերի մասին, մեր կարծիքով՝ ունեցել է կոնկրետ նպատակ: Հայտնի է, որ 1938թ. թուրքական պետությունը կազմակերպել է կոտորած Դերսիմում, և պատմելով այդ մասին՝ մեր զրուցակից դերսիմցի շատ ալևիներ մեջբերում էին իրենց ավագներից ու կոտորածի ժամանակակիցներից լսածները, որոնց համաձայն՝ այդ ժամանակ թուրքական բանակի թիվ մեկ թիրախը 1915թ. այնտեղ ապաստան գտած հայերն էին: Ինչպես նշեց մի տարեց զրուցակից. «1915թ. կիսատ թողածը շարունակեցին 1938թ., և այդ կոտորածի ժամանակ սպանվեցին բավական մեծ թվով կրոնափոխ հայեր»:

Նույն թմաներ Աքչամը նշում է, որ թուրքական պետությունը հենց սկզբից է միջոցներ ձեռնարկել ցեղասպանության տարիներին իսլամ ընդունած հայերին հետագայում տարբերակելու համար, և, օրինակ, համապատասխան մարմիններից պահանջվել է գրանցամատյաններում այդ հայերի անունների դիմաց հատուկ նշումներ անել և անձնագրերը լրացնել այնպես, որպեսզի հասկացվի նրանց հավատափոխ լինելը: Բնականաբար, դժվար է այս կարծիքի հետ չհամաձայնելը, քանի որ Հայոց ցեղասպանությունն ամենայն մանրամասնությամբ ծրագրել և իրականացրել է թուրքական պետական մեքենան: Միաժա-

մանակ, անվիճելի է այն իրողությունը, որ Թուրքիայում հայերը՝ լինեն բացահայտ, ծպտյալ թե իսլամացած, միշտ գտնվել են պետության լուրջ հսկողության ներքո և ընկալվել որպես պոտենցիալ վտանգ: Սա է փաստում նաև մի ուշագրավ տվյալ, որը բուլղոլիին վերջերս հայտնվեց թուրքական մամուլում: Հայտնի է, որ 1980թ. սեպտեմբերի 12-ին Թուրքիայում իրականացվեց ռազմական հեղաշրջում և իշխանությունն անցավ բարձրաստիճան զինվորականներից կազմված Ազգային անվտանգության խորհրդի ձեռքը, որը տեղերում նշանակեց արտակարգ դրության հրամանատարներ, որոնք օժտված էին անսահմանափակ լիազորություններով: Թուրքական «Ռադիկալ» թերթի սույն թվականի հոկտեմբերի 4-ի համարում տպագրված հոդվածում մեջբերված է 1982թ. սեպտեմբերի 8-ի թվագիր մի փաստաթուղթ, որով արտակարգ դրության հրամանատարությունն անվտանգության ծառայությունից պահանջում է տարածքներում ստուգել, թե արդյոք կան հայեր կամ հայկական ծագմամբ մարդիկ, և եթե կան, ապա արձանագրել նրանց ու վերցնել հսկողության տակ: Նույն հոդվածում թուրքական անվտանգության ծառայության նախկին մի աշխատակից խոստովանում է. «Արտակարգ դրության հրամանատարությունից մեզ գրավոր հրաման եկավ: Մենք ուսումնասիրեցինք մեր պատասխանատվության տակ եղած շրջանը, հարցրինք, թե արդյոք այնտեղ կան հայկական ծագում ունեցող քաղաքացիներ: Արտակարգ դրության ժամանակաշրջանն էր, բուլղոլը վախենում էին, և քանի որ հայերը համարվում էին «անջատողական», ուստի ոչ ոք չէր համարձակվում թաքցնել, և եթե կային, ապա հայտնում էին»:

Հետաքրքիր և կարևոր է դիտարկել Թուրքիայի կրոնափոխ հայերի խնդրի հրապարակայնացման արդեն նկատվող արձագանքները հենց իսլամացած հայերի շրջանակներում: Տասնամյակներ շարունակ իրենց իրական ինքնությունը թաքցրած կրոնափոխ հայերը կամ ավելի են ինքնամեկուսանում, կամ էլ հակառակը՝ գոտեպնդվում են այս ընդհանուր ալիքից, և նրանց գիտակցության մեջ որոշակի գործընթաց է սկսվում: Հենց դա են վկայում կրոնափոխ հայերի շրջանում վերջերս նկատվող որոշ երևույթներ:

Արդեն բավական վաղուց է, որ Ստամբուլում տպագրվող «Ակոս» շաբաթաթերթում հանդիպում են տարբեր հայտարարություններ, պատմություններ, որոնք կապված են կրոնափոխ հայերի հետ: Նրանցից շատերը համարձակություն են ունենում հրապարակել իրենց ընտանիքների պատմությունները և փնտրել ազգականներին: Կրոնափոխ հայերի ինքնախոստովանական պատմությունները դարձել են նաև թուրքական մամուլի հետաքրքրության առարկան: Օրինակ, «Յենի Աթթուլե» հանդեսի վերջին՝ 116 և 117-րդ համարներում տեղ է գտել մի նյութ, որտեղ ներկայացված կոնկրետ մարդիկ համարձակություն են ունենում խոստովանել իրենց հայկական ծագման մասին, և քանի որ նրանց խոսքերը փաստացի փաստապատմություն են այն տեսական պնդում-

ների, որ մենք ներկայացրել ենք, ուստի հարմար ենք գտնում մեջբերել դրանցից մեկը: Այսպես, համշենցի Քամիլ Սուֆին, ով 25 տարի զբաղվում է փաստաբանությամբ, ասում է. «Ոմանք պնդում են, թե համշենցիները Միջին Ասիայից եկած թուրքական ցեղերից են, սակայն ես կարծում եմ, որ դա այդպես չէ», և շարունակելով իր միտքը՝ որպես հայկական ծագում ունենալու ամենացայտուն գործոն է ներկայացնում լեզուն, այսինքն՝ Համշենի բարբառը, որը դեռ օգտագործվում է: Ըստ նրա՝ համշենցիների մեծ մասը, զոմե արտաքուստ, մերժում է իր հայ լինելու մասին պնդումները, և դա կապված է այն հանգամանքի հետ, որ Թուրքիայում հայ լինելը կամ հայկական ծագում ունենալն ընկալվում է որպես վիրավորանք: «Մինչ այժմ շարունակ ուրիշներն են մեր անունից խոսել: Պետք է ի հայտ հանել համշենցիների հայկական ծագում ունենալու մասին իրականությունը և տեր կանգնել այդ իրականությանը: Սակայն, մեր ժողովուրդը վախենում է հասարակության կողմից օտարացվելուց, և մեր հայկական ծագում ունենալը չպետք է պատճառ դառնա, որ մեզ մեկուսացնեն», - գտնում է համշենցի փաստաբան Քամիլ Սուֆին:

Ինչպես ցույց են տալիս վերոնշյալ փաստերը, Թուրքիայում կրոնափոխ հայերի խնդրի հրապարակայնացումը պատճառ է դառնում տարաբնույթ և, միևնույն ժամանակ, հետաքրքիր բացահայտումների:

Ռուբեն Մելքոնյան

«Հանրապետական» ամսագիր, թիվ 10, 2007

ԹՈՒՐՔ ԳՐՈՂԸ ԾՊՏՅԱԼ ՀԱՅԵՐԻ ՍԱՍԻՆ

Գերմանիայում բնակվող թուրք գրող Քեմալ Յալչընի հարցազրույցը հատուկ «Հանրապետական» ամսագրի համար

Հայտնի է, որ նորագույն շրջանի թուրք գրականությունը գրեթե չի անդրադարձել Հայոց ցեղասպանության, իսլամացած հայերի թեմային, և միայն վերջին մի քանի տարիներին է, որ այդ ուղղությամբ որոշակի շարժ կա: Լույս են տեսել և ներկայումս էլ շարունակում են տպագրվել հիմնականում փաստագեղարվեստական բնույթ ունեցող գրքեր՝ նվիրված հիշյալ թեմաներին: Ակնհայտ է նաև, որ այդ ստեղծագործությունները շատ դեպքերում պարունակում են որոշակի քաղաքական և քարոզչական ենթատեքստեր:

Գերմանաբնակ թուրք գրող Քեմալ Յալչընը առաջիններից է թուրք հեղինակներից, որ անդրադարձել է հայկական թեմատիկային, մասնավորապես, իսլամացած ու ծպտյալ հայերին: Հայերեն թարգմանությամբ լույս է տեսել նրա՝ «Քեզ հետ է ուրախանում սիրտս» փաստագեղարվեստական վեպը, որն արդեն թարգմանվել է մի քանի լեզուներով: Նշենք, որ այդ գրքից հետո Քեմալ Յալչընը հեղինակել է ևս երկու գիրք, որոնք ունեն նույնանման բովանդակություն և ուղղակի կամ անուղղակի վերաբերվում են Հայոց ցեղասպանությանն ու իսլամացած հայերին: Վերջերս մեր խնդրանքով գրողը հարցազրույց է տվել «Հանրապետական» ամսագրին, որը ներկայացնում ենք ստորև:

Հարց – Մեծարգո պարոն Յալչըն, հայ ընթերցողները «Քեզնով է ուրախանում սիրտս» գրքի շնորհիվ արդեն ծանոթ են Ձեզ: Հետաքրքիր է իմանալ, թե ինչու եք ընտրել հատկապես հայկական թեմատիկան:

Պատ. – Շատ ընթերցողներ հարցնում են. «Դու հայկական ծագում ունես և դրա՞ համար ես արդյոք հայերին վերաբերվող գրքեր գրում»: Այսպիսի հարցերին միշտ նույն պատասխանն եմ տվել և այժմ Ձեր հարցին էլ եմ նույն պատասխանը տալիս: Ես թուրք ծնողների, սուննի մուսուլման ընտանիքի զավակ եմ: Ինչքան որ ես գիտեմ՝ իմ ազգ ու տակում հայ կամ էլ քրիստոնյա, գրիգորյան հավատքի ազգական չունեմ: Հայերի հետ պատահած մեծ աղետը, Անատոլիայի հույների ապրած աղետը, ցավն ուսումնասիրելու, պատմական ճշմարտություններն ի հայտ հանելու և գրելու համար բավական է լինել խղճի տեր մարդ: Ես նախ և առաջ որպես մարդ եմ ուսումնասիրել այս թեմաներն ու գրել, գրքեր հրատարակել:

Ես նախնական, միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունս թուրքիայում եմ ստացել: Թուրքական ազգային կրթության սկզբունքների

համաձայն գրված պատմության դասագրքերն եմ կարդացել: Ոչ միջնակարգ դպրոցում և ոչ էլ բուհում հայերի, ասորիների, հույների և մյուս ոչ մուսուլման ժողովուրդների հետ պատահած աղետների մասին չեմ կարդացել: Պատմության դասերի ժամանակ մեզ ասվում էր. «Օսմանցիների հացը ուտող հայերը և հույները Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությանը քիկունքից հարվածեցին, դավաճանեցին: Օսմանցիներն էլ՝ իրավացի լինելով, նրանց անհրաժեշտ պատասխանը տվեցին»: Ոչ միայն ոչ մուսուլման ժողովուրդների գոյության, այլև ալևիների, քրդերի, քրդերի գոյության մասին անգամ կարգին չգիտեինք: Ես դպրոցներում ձևավորվել էի հետևյալ գաղափարով. «Թուրքը բացի թուրքից ուրիշ բարեկամ չունի»: Դպրոցական կյանքից, դասերից դուրս իմ կարդացած գրքերի շնորհիվ սկսեցի իմանալ ճշմարտությունները: Համալսարանական տարիներին և դրանից հետո չնայած հարում էի ձախակողմյան շարժումներին, սակայն այս հարցերով շատ չէի հետաքրքրվում: Մենք գոչում էինք. «Բոլոր երկրների բանվորներ և ճնշվող ժողովուրդներ, միացե՛ք», Վիետնամի, Հարավային Աֆրիկայի, Պաղեստինի, Լատինական Ամերիկայի ժողովուրդների ազատագրության համար գրում-կարդում էինք, սակայն օրինակ, Ստամբուլի Քումբափը թաղամասի ուսանողական հանրակացարանի (ուր երկու տարի մնացել եմ) անմիջապես կողքին ապրող հայերի գոյության մասին տեղյակ չէինք, համենայնդեպս՝ ես:

Երբ 1980թ. սեպտեմբերի 12-ի զինվորական հեղաշրջումից հետո եկա Գերմանիա, սկսեցի ազատվել այդ միակողմանի, սխալ գաղափարներից: Եվ այս հարցում ինձ վրա ամենամեծ ազդեցություն ունեցած մարդը Մելինե անունով թուրքերենի ուսուցչուհին էր, որի հետ ես ծանոթացա ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացների ժամանակ: Հայազգի Մելինեն մեզ՝ թուրքերենի ուսուցիչներին, սովորեցնում էր Գերմանիայում թուրքերեն դասավանդելու առանձնահատկությունները: Դասընթացների ընթացքում իմ և Մելինեի միջև ջերմ բարեկամություն ձևավորվեց, ես սկսեցի հետաքրքրվել Մելինեի կյանքով, նրա անցյալով: Երբ ուսումնասիրում էի Մելինեի կյանքը, հասկացա, որ նրա ապրած ցավն իրականում հայերի ապրած ցավերի միայն մի կաթիլն է: «Քեզնով է ուրախանում սիրտս» փաստագրական վեպս 1994–2000թթ. ընթացքում իմ արած ուսումնասիրությունների արդյունքն է: Մինչ օրս այն թարգմանվել է ութ լեզվով: Ես կիսում եմ հայ ազգի ցավերը և դրանք համարում նաև իմը:

Հարց – Վերջին ժամանակներս ավելի շատ է քննարկվում թուրքիայում ապրող ծպտյալ կամ իսլամացած հայերի խնդիրը: Ըստ Ձեզ՝ սա ինչի՞ հետ է կապված:

Պատ. – Թուրքիայում վերջին 10-15 տարիներին սկսել են տաքունները քանդվել: Լույս տեսան և շարունակում են տպագրվել մեծ թվով հետազոտություններ, վեպեր, որոնք չեն արտահայտում պաշտոն-

նական պատմագրության տեսակետները: Ինչքան շատ է քննարկվում ինքնության հարցը, այնքան ավելի շատ մարդ է սկսում ուսումնասիրել, փնտրել իր արմատները, ցեղը, ինքնությունը: Ֆեթիշե Չեթինի նման մարդիկ իրենց ցեղի, ընտանիքի մասնավոր պատմությունը գրեցին, հրատարակեցին: Այս տիպի գրքերը գնալով ավելանում են: Սակայն, պետական համապատասխան կառույցները հենց սկզբից ի վեր հետևել և հետևում են ծպտյալ հայերին, հավատափոխներին, իսլամացած հայերին, ասորիներին, հույներին: Վերջերս թերթերը գրել էին, որ 1980թ. հեղաշրջումից անմիջապես հետո գինվորական խունտայի ներկայացուցիչները մի հրաման էին արձակել, որը պահանջում էր հետևյալը. «Ձեր թաղամասի, շրջապատի հայերին, հույներին ուսումնասիրեք և հսկողության տակ վերցրեք»: Եվ թուրքական պատմական ընկերության նախագահի հայտարարությունը, թե «իսլամացված, կրոնափոխված հայերի անունները, տվյալները անուն առ անուն, հայտնի են, և նրանց ցուցակը ձեռքումս է»՝ ոչ այլ ինչ է, քան պետության գաղտնի ծառայությունների երկար ժամանակ ի վեր կատարած աշխատանքի պաշտոնական բացահայտում: Այս հայտարարությունն իրականում սպառնալիք էր ծպտյալ կամ բացահայտ հայ քաղաքացիների նկատմամբ, որոնք ապրում են թուրքիայում կամ էլ արտասահմանում:

Հարց – Ինչպես հայտնի է, Եվրոպայում էլ թուրքիայից արտագաղթած ծպտյալ և իսլամացած հայեր կան: Նրանց մասին մանրամասն կարո՞ղ եք պատմել:

Պատ. – Ճիշտ է, Եվրոպայում թուրքիայից արտագաղթած իսլամացած հայեր կան, սակայն ես նրանց հստակ թիվը չգիտեմ: Այս հարցում Գերմանիայի հայ համայնքն ավելի մանրամասն տվյալներ կարող է տալ:

Հարց – Իսկ Եվրոպայում ծպտյալ հայերը շարունակո՞ւմ են իրենց ինքնությունը թաքցնել:

Պատ. – Իմ հետազոտությունների ընթացքում շատ իսլամացած, ծպտյալ հայեր կամ էլ, այսպես կոչված, «մերոնք»,¹ որոնք ազգականներ, մերձավորներ ունեն թուրքիայում, պատմել են, որ նույնիսկ Գերմանիայում նրանք ստիպված են եղել երկար ժամանակ իրենց ինքնությունը թաքցնել: Շատ հայեր դեռ վախենում են, որ Ստամբուլի, Անատոլիայի իրենց մերձավորի, եղբոր, ընտանիքի հետ կարող է փորձանք պատահել: Այս վախի պատճառով էլ նրանք լուռ են, թաքցնում իրենց իրական ինքնությունը: Այս վախը ոչ միայն Եվրոպայում ապրող թուր-

¹ «Մերոնք»-ը կամ թուրքերեն bizimkiler-ը այն անվանումն է, որով ծպտյալ հայերը կոչում են իրենք իրենց, և սա արվում է նաև անվտանգության նկատառումներից ելնելով (Ռ. Մ.):

քահայերի շրջանում է տարածված, այլև դեռ առկա է նույնիսկ հեռավոր Արգենտինայում ապրող որոշ թուրքահայերի շրջանում:

Հարց – Եվրոպայի ծպտյալ հայերն իրենց որպես հայ համարո՞ւմ են, կա՞ն արդյոք կրոնադարձության դեպքեր, ներքին ամուսնությունները դեռ պահպանվո՞ւմ են:

Պատ. – Ծպտյալ հայերի շրջանում, լինի թուրքիայում թե Եվրոպայում, կան քրիստոնեության վերադարձողներ: Ես ճանաչում եմ մարդկանց, որոնք նույնիսկ 40 տարեկանից հետո կնքվել են: Ծպտյալ հայերի շրջանում ներկայումս էլ դեռևս գերակշիռ թիվ են կազմում ներքին ամուսնությունները:

Հարց – Ինչպիսի՞ն են Եվրոպայի ծպտյալ հայերի հարաբերություններն այնտեղի մյուս հայերի հետ:

Պատ. – Ես նկատել եմ, որ թուրքիայի հայերի և Հայաստանի հայերի միջև մտածելակերպի, քաղաքական հայացքների, դիրքորոշման և կենսաձևի տեսանկյունից որոշ տարբերություններ կան: Սակայն սրա չափերը, ընդգրկումը չեմ ուսումնասիրել և քննել: Ես կարծում եմ, որ այս հարցերում հայկական համայնքները, կուսակցությունները և կազմակերպություններն ավելի շատ տեղեկությունների են տիրապետում:

Հարց – Թուրք որոշ գիտնականներ ծպտյալ և իսլամացած հայերին համարում են սպառնալիք թուրքիայի համար: Այս մասին ի՞նչ եք մտածում:

Պատ. – Ես ընդհանրապես չեմ կարծում, թե բռնությամբ, վախով կրոնը փոխած, իրական ինքնությունը թաքցրած մարդիկ թուրքիայի համար սպառնալիք են: Այն մարդը միայն, ով կարողանում է ազատորեն պահպանել իր ինքնությունը, կարող է իսկապես սիրել այն պետությունը, երկիրը, որտեղ նա ապրում է: Այն հասարակությունում, որտեղ խաղաղության մշակույթը կյանքի է կոչվել, կրոնական, լեզվական, մշակութային տարբերությունները վերածվում են հարստության աղբյուրի: Կարճ ասած՝ մի մրգով այգի չի լինում: Ես այս իրականությունը հասկացել եմ՝ ապրելով Գերմանիայում որպես թուրք փոքրամասնության ներկայացուցիչ: Եվրոպայում փոքրամասնություններին տրված և օրենքներով երաշխավորված իրավունքները Եվրամիությանն անդամակցել ցանկացող թուրքիայում էլ կարող են կյանքի կոչվել: Ահա, այդ ժամանակ թուրքիան բուրդովին այլ թուրքիա կարող է դառնալ:

Հարց – Մտածո՞ւմ եք արդյոք այս թեմայով նոր գրքեր գրել:

Պատ. – Ես «Պահ տված օժիտը» փաստագրական վեպով 1998թ. ստացել եմ Արդի Իփեքչիի անվան Բարեկամության և խաղաղության հատուկ մրցանակ, իսկ 1999թ.՝ Թուրքիա-Հունաստան բարե-

կամության և խաղաղության մրցանակ: Այս մրցանակներն ինձ պարտավորեցնում են թուրքիայում և աշխարհում խաղաղության ու բարեկամության զարգացման համար ավելի շատ աշխատել, ավելի շատ գրել:

Եվ վերջում ես շատ մեծ շնորհակալություն եմ հայտնում Ձեզ՝ իմ մտքերն արտահայտելու հնարավորություն տալու համար: Օգտագործելով այս առիթը՝ սիրով և հարգանքով ողջունում եմ իմ հայ ընթերցողներին:

Զրույցը վարեց
Ռուբեն Մելքոնյանը

«Ղանրապետական» ամսագիր, թիվ 10, 2007

ՎԵՐԱՊՐԱԾ ՀԱՅԵՐ. ԵՐՄԵՆԻ ՎԱՐՁՈՒ ԱՇԻՐԵԹԸ

Հայոց ցեղասպանությունը պատճառ է դարձել ոչ միայն 1500000 հայերի բնաջնջման, հազարավորների բռնի իսլամացման, այլև անձնական և ընտանեկան բազմաթիվ ողբերգությունների: Ինքնապահպանման և ապրելու բնագոյը մղել է հայերին նաև անհավանական քայլերի: Այդպիսի բազմաթիվ օրինակներից է Էրմենի Վարթո աշիրեթ անվամբ հայկական մի գերդաստանի պատմությունը.¹ Մրանք կարողացել են ծանրագույն պայմաններում վերապրել, և նրանց գոյության փաստն անզամ տասնամյակներ շարունակ հայտնի չի եղել:

Հայոց ցեղասպանության ժամանակ քարոզվել է նաև Ջիզեր գավառում բնակվող հայկական Վարթո ցեղախումբը, որը եղել է բավական բազմամարդ և հարուստ: Ճանապարհին ենթարկվելով հարձակման՝ ցեղախմբի հինգ ընտանիքներ փախչում և ապաստան են գտնում հայտնի Ջուղի սարում:² Այս ընտանիքներից մեկը կոչվել է «Մալա Վարթո», այսինքն՝ Վարթոյի տուն: Լեռան վրա ապաստանած ցեղախումբը շուրջ 25 տարի արտաքին աշխարհից ինքնամեկուսացված ապրել է այնտեղ՝ տեղյակ չլինելով, թե այդ տարիներին ինչքան կատարվել թուրքիայում և ընդհանրապես աշխարհում: Անզամ չեն իմացել, որ փլուզված Օսմանյան կայսրության փոխարեն ձևավորվել է թուրքիայի հանրապետություն: Ցեղախումբը գրառվել է անասնապահության և բացառապես ներքին ամուսնություններով շարունակել է բազմանալ: Հետզհետե Վարթո ցեղախումբը յուրացրել է քրդական կենսակերպը, սկսել հագնվել քրդական տարագով, խոսել բացառապես քրդերեն, սակայն այս ամենով հանդերձ խստորեն պահպանել է ցեղային կյանքի ներփակ բնույթը՝ մասնավորապես ներքին ամուսնությունները, ինչը հնարավորություն է տվել նրանց զոնե էթնիկապես չձուլվել քրդերի հետ: Հետաքրքիր է, որ նրանք եղել են ծայրահեղ կրոնասեր և ձգտել ամեն կերպ պահպանել ու շարունակել քրիստոնեական սովորույթները: Չնայած քրդախոս Վարթո աշիրեթի հայերն իրենց մայրենիով միայն մի քանի բառ են հիշել և անզամ քրդերեն աղոթել, սակայն ամուսնությունների ժամանակ հրավիրել են հարևան գյուղերի թեկուզ ասորի, նեստորական, քելդանի քահանաներին, որոնք կատարել են պսակի քրիստոնեական արարողությունը: Քրդախոս այս հայերը տասնամյակներ շարունակ ապրելով սարերում, այնուհետև քրդական միջավայրում՝ պահպանել են էթնիկ ինքնագիտակցությունը և

¹ Որպես հիմնական աղբյուր օգտագործել ենք Ռոդվան Աքարի՝ թուրքական «Թենփո» հանդեսում (25.01.2007) տպագրված «Ջուղիցի Ռաքելի հեքիաթը» հոդվածը:

² Ջուղի լեռը գտնվում է ներկայիս թուրքիայի հարավ-արեւելքում, պատմական Կորդվաց աշխարհում. բարձրությունը՝ 2089 մ:

հստակ գիտակցել իրենց տարբերությունը շրջապատող քրդերից: Կրոնական ինքնագիտակցության կարևոր և խոսուն ցուցանիշ կարող է համարվել այն, որ նրանք այցելել են հարևան քեղանի-քրիստոնեական Չասանա գյուղի եկեղեցի, մահացածներին նույնպես թաղել այդ գյուղի գերեզմանատանը: Նրանք նաև սերտ շփման մեջ են եղել Չասանա գյուղի քրիստոնյա քեղանի բնակիչների հետ, և ներքին ամուսնությունները խախտելու միակ օրինակն այնտեղից բերված հարսներն են եղել:

Ցեղասպանությունից շուրջ երեք տասնամյակ հետո միայն հայկական ցեղախումբը համարձակվել է իջնել սարից և ականատես եղել, որ իրենց նախկին հողերին տիրացել են քրդերը:

Տասնամյակներ հետո Վարթո ցեղախմբի գոյության փաստն իմացվել է նաև Ստամբուլի հայկական համայնքում, և Չրանտ Գյուզեյլյան քահանան այցելել է ցեղապետ Սիյամենթ Յաղբասանին: Երկար ընդմիջումից հետո սա այդ վերապրած հայերի առաջին հանդիպումն է եղել հայ հոգևորականի հետ, և նրա այցի շնորհիվ հայկական ցեղախումբը տեղեկացել է, որ թուրքիայում, բացի իրենցից, դեռ կան քրիստոնյա հայեր: Քահանա Գյուզեյլյանն առաջարկել է ցեղապետ Սիյամենթին՝ աշիրեթի երեխաներին սովորելու ուղարկել Ստամբուլ, որտեղ նրանք հայ-քրիստոնեական կրթություն կստանային: Վարթոյի ցեղապետ Սիյամենթ Յաղբասանն ունեցել է 13 երեխա, և կնոջ՝ Դելալի մահից հետո նրանք դժվարին ու խնամքի կարոտ վիճակում են եղել: Բացի այդ, ինչպես նշեցինք, Վարթո աշիրեթը եղել է չափազանց կրոնասեր, նույնիսկ երեխաները շատ հաճախ անվանակոչվել են Սուրբ գրքում հանդիպող անուններով, և հայ հոգևորականի առաջարկը՝ երեխաներին կրթություն տալու հետ կապված, մեծ սիրով է ընդունվել: Ցեղապետ Յաղբասանը առաջինն է օրինակ ծառայել իր ցեղակիցների առջև և համաձայնվել Ստամբուլ ուղարկել իր 9 տարեկան աղջկան՝ Ռաբելին: Այս օրինակին հետևել են նաև ցեղախմբի մյուս անդամները, և քրդախոս շուրջ 25 երեխաներ ուղարկվել են թուրքալի հայկական որբանոց:

Մայրենին սովորելու և արմատներին վերադառնալու համար Ստամբուլ մեկնած ցեղապետ Սիյամենթ Յաղբասանի աղջիկը հետագայում դառնում է Չրանտ Դինքի կինը՝ Ռաբել Դինքը: Որբանոցում Վարթո ցեղախմբի երեխաները բազմակողմանի կրթություն են ստանում, սակայն, այնուամենայնիվ, նրանց և որբանոցի այլ հայ երեխաների միջև սկզբնական շրջանում ձևավորվում է խորթության ու օտարության մթնոլորտ, որը բնականաբար կապված էր նաև նրանց ապրած միջավայրի մշակութային տարբերությունների հետ: Որբանոցում ուսումնականում վերադառնալ գյուղ, և ցեղապետ Սիյամենթի գլխավորությամբ աշիրեթը որոշում է ընդունում տեղափոխվել Ստամբուլ: Մեր կարծիքով՝ այս հարցում զգալի դեր են ունեցել նաև Վարթո ցեղախմբի հայերի և նրանց հողերը բռնագրաված քրդերի միջև շարունակական

բախումները, ինչպես նաև ազգային-կրոնական ինքնությունը շարունակելու համար աննպաստ պայմանները: Այսպես, 1978թ. շուրջ 500 հոգանոց Էրմենի Վարթո աշիրեթը տեղափոխվում է Ստամբուլ: Հայկական համայնքը նրանց ամեն կերպ աջակցություն է ցույց տալիս, պատրիարքարանի և հայ գործարարների ջանքերով նրանք տեղավորվում են աշխատանքի տարբեր ոլորտներում: Սակայն, ուշագրավ է, որ անգամ Ստամբուլում Վարթո աշիրեթը չի փոխում իր ներցեղային սովորույթները, այդ թվում և ներքին ամուսնությունները: Նրանց այս սկզբունքը կտրուկ կերպով արտահայտվում է նաև այն ժամանակ, երբ Չրանտ Դինքը ցանկություն է հայտնում ամուսնանալ Ռաբելի հետ, որին ճանաչել է դեռևս որբանոցից: Վարթո ցեղի երիտասարդները սպառնում են Դինքին և պահանջում հրաժարվել իր այդ մտքից: Հարցը կարգավորվում է միայն այն ժամանակվա Հայոց պատրիարք Շնորհք Գալուստյանի բարձր միջամտությամբ: Նա անձամբ է ցեղապետ Սիյամենթից ուզում աղջկա ձեռքը, և կրոնասեր հայրը չի կարողանում մերժել բարձրաստիճան հոգևորականին:

1980-ական թվականների սկզբին թուրքիայում թեժանում է ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների դեմ թշնամանքի և հալածանքի մթնոլորտը, որն ավելի ընդգծված է զգացվում հայերի նկատմամբ՝ կապված նաև ԱՍՄԼԱ-ի գործողությունների հետ: Հայ բառն ընկալվում էր որպես հայոյանք, հայերը համարվում էին դավաճաններ, հարձակումներ էին տեղի ունենում հայկական եկեղեցիների վրա, ռումբեր տեղադրվում հայկական դպրոցներում: Հալածանքների օրեցօր սաստկացող ալիքը ստիպում է վերապրած Վարթո աշիրեթին՝ շատ այլ հայերի նման, կրկին մտածել գոյությունը պահպանելու մասին: Ցեղի անդամների մի խումբը գաղթում է Խորհրդային Հայաստան, սակայն նրանց այստեղ ոչ թե գործ, այլ հող են տալիս, իսկ արդեն քաղաքաբնակ Վարթո ցեղախմբի հայերը չեն ցանկանում կրկին վերադառնալ հողագործության: Ի վերջո, ցեղապետ Սիյամենթ Յաղբասանը որոշում է, որ ցեղախումբը պետք է տեղափոխվի Բելգիա, իսկ ցեղապետի որոշումը պարտադիր էր բոլորի համար: Ամբողջ Վարթո ցեղախումբը տեղափոխվում է Բելգիա, և այսօր թուրքիայում նրանցից մնացել է միայն Ռաբել Դինքը: Իսկ Բելգիայում Վարթո աշիրեթի հայերը զբաղվում են դերձակությամբ, չոր քիմնաքման աշխատանքներով, մուշտակագործությամբ և ապրում են նույն թաղամասերում: Հետաքրքիր է, որ նույնիսկ եվրոպայում նրանք կրկին պահել են ցեղային սովորույթները, մասնավորապես՝ ներքին ամուսնությունները: Ավելացնենք, որ Չրանտ Դինքի այրին չի խզել կապն իր ցեղակիցների հետ և օրինակ՝ ներկա է գտնվել իր բոլոր եղբայրների ու քույրերի հարսանիքներին Բելգիայում, այցելում է Ջիզերում մնացած մոր շիրմին: Իր իրական ծագման մասին Ռաբել Դինքը խոսեց նաև Չրանտ Դինքի սպանության գործով դատական միստի ժամանակ և դիմելով դատավորին ու ներկաներին՝ ասաց հետևյալը. «Իմ պատմությունը սկսվում է 1915թ. մնա-

ցորդներից՝ Էրմենի Վարթո աշիրեթից: Ես ծնվել եմ 1959թ. Շըրնաքիմ ենթակա, ներկայումս Յուլազը կոչվող գյուղում, Վարթո ցեղախմբում: Վարթո անվանումը ծագում է իմ հոր պապի՝ Վարդանի անունից»:

Բավական հետաքրքիր է նաև, որ Վարթո աշիրեթը տարիներ շարունակ պայքարել է իրենց հողերը զավթած քրդերի դեմ, և ներկայումս էլ դատական գործերը շարունակվում են: Ինչպես նշում է Ռաքել Դինքը, իր հայրը՝ ցեղապետ Սիյամենթը, 2004թ. Բրյուսելում մահվան մահճում իր երեխաներից պահանջել է, որ նրանք շարունակեն հետամուտ լինել իրենց հողերը վերադարձնելու գործին:

Մեզ համար ցավալի, սակայն, անշուշտ, հետաքրքիր երևույթ է նաև այն, թե ընդհանրապես ինչպես է հնարավոր, որ հայերի նման բազմադարյա բարձր մշակույթի և քաղաքակրթության տեր ժողովուրդն ընդունել է իրենից անհամեմատ ավելի ցածր մշակութային հարթության վրա գտնվող քրդերի կենսակերպը, լեզուն և այլն: Այս երևույթն ուղղակի և անուղղակի կերպով արտահայտված է նաև աշիրեթային կենսակերպով ապրող, քրդախոս հայկական Վարթո ցեղախմբի մոտ: Այս հարցի առնչությամբ վերջերս շատ ուշագրավ տեսակետ է հայտնել հայտնի արևելագետ, պրոֆեսոր Գառնիկ Ասատրյանը, համաձայն որի. «Երբ եկվոր էթնոսը՝ անկախ իր մշակութային մակարդակից, ձեռք է բերում ռազմական մշակութային, նրա լեզուն, կենսակերպը դառնում են գերիշխող, և տեղի մշակութային բնակչությունը սկսում է հարմարվել այդ նոր տարրերին»: Այսինքն, կարելի է եզրակացնել, որ համապատասխան միջավայրում ռազմիկ տարրի լեզուն, կենսակերպը համարվում են ավելի հարգի և պատճառ դառնում այլ ազգերի՝ նրանց նմանվելու ցանկության: Սա, մեր կարծիքով, ունի նաև հստակ ընդգծված հոգեբանական կողմ, այն է՝ պատկանել կամ նմանվել իշխող, ուժեղ ազգին:

Ինչևէ, հայկական Վարթո աշիրեթի ոչ միայն գոյության, այլև էթնիկ-կրոնական ինքնագիտակցության պահպանման ու շարունակման փաստը տեղիք է տալիս մեկ անգամ ևս խորհել ուժացման տարբեր մակարդակներում գտնվող հայերին շրջապատող միջավայրի կարևորության մասին: Ռաքել Յաղբասանը, եթե մնար քրդերով շրջապատված միջավայրում, լավագույն դեպքում դառնալու էր քրդախոս և մեծ մասամբ քրդական կենսակերպի ու մշակույթի կրող հայ և այն էլ իր ցեղախմբի որդեգրած կյանքի ներփակ բնույթի շնորհիվ: Հայկական միջավայրի ազդեցությամբ նա կարողացավ լիարժեք վերագտնել իր արմատները և դառնալ հայ կին, հայ մայր Ռաքել Դինքը:

Ռուբեն Մելքոնյան

«Հանրապետական» ամսագիր, թիվ 2, 2008

ՆԵՐՔԻՆ ԱՍՈՒՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՈՎՈՐՈՒՅԹԸ ՌՈՒՐՔԻԱՅԻ ԾՊՏՅԱԼ ՀԱՅԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ռուրքիայի իսլամացված հայության մեջ, էթնիկ ինքնագիտակցության մակարդակով, հստակ առանձնանում է ծպտյալ հայերի խումբը, որն ի տարբերություն իսլամացված հայերի այլ խմբերի՝ ձգտում է պահել նաև ազգային նկարագիրը: Այս խումբն է, որ գաղտնի շարունակում է պահպանել և կիրառել ազգային, կրոնական սովորույթների շատ տարրեր: Ավելորդ չէ նշել, որ տարբեր տարիներին արձանագրված կրոնադարձության (քրիստոնեություն վերընդունելու) դեպքերը առավելապես արձանագրվել են հենց այս խմբին պատկանողների շրջանում: Ուշագրավ է և, միևնույն ժամանակ, շատ կարևոր, որ այս խմբի հայերի ընտանեկան կենցաղում ևս պահպանվել են էթնիկ ինքնագիտակցության հետաքրքիր դրսևորումներ, որոնցից կուզենայինք առանձնացնել ներքին ամուսնությունների սովորույթը:

Ծպտյալ հայերն արտաքուստ մուսուլման ներկայանալով՝ ոչ միայն գաղտնի շարունակում են ազգային-կրոնական որոշ սովորույթներ, այլև ձգտում են ամուսնանալ իրենց նման ծպտյալ հայերի հետ: Ընդ որում՝ ներքին ամուսնությունների ժամանակ երկրորդ պլան են մղվում տարիքային, դասակարգային, սոցիալական և այլ խոչընդոտներ, բացի այդ, դրանք հիմնականում նպաստում են ծպտյալ հայերի կյանքի ներփակ բնույթի շարունակմանը: Ներքին ամուսնությունների ինստիտուտը ենթադրում է նաև ծպտյալ հայերի շրջանում որոշակի ցանցի առկայություն, որը թույլ է տալիս նրանց, թեկուզ հեռակա, ճանաչել միմյանց: Երբեմն այս վարկածի օգտին է խոսում նաև ներքին ամուսնությունների աշխարհագրությունը, երբ բավական հեռու գյուղերի բնակիչներ ամուսնանում են իրար հետ: Որոշակի փաստեր կան, որոնք թույլ են տալիս եզրակացնել, որ հատկապես ինքնաբացահայտված և կրոնադարձված ծպտյալ հայերի շրջանում արձանագրվում են նաև բացահայտ հայերի հետ ամուսնություններ: Նման օրինակներից է աղբյամանցի Սաղըք Բաքըրջըօղլուն, որն ապրելով Ստամբուլում՝ պաշտոնապես կրոնադարձվել է, ընդունելով իր պապերի կրոնը՝ քրիստոնեությունը, և ամուսնացել հայաստանցի մի աղջկա հետ, իսկ որդուն ուղարկել հայկական դպրոց:

Ծպտյալ հայերի մեջ տարածված ներքին ամուսնությունների սովորույթի և փոխադարձ ճանաչման հնարավոր ցանցի գոյության որոշ փաստերի ենթ հանդիպում նաև հայկական թեմատիկայով գրված ժամանակակից թուրքական գրականության մեջ: Օրինակ, գերմանաբնակ թուրք գրող Քեմալ Յալչընի «Քեզնով է ուրախանում սիրտս» փաստագեղարվեստական գրքում քյահթացի ծպտյալ հայի գավակ, Գերմանիայում բնակվող Հաջը Իբրահիմը, խոսելով ներքին ամուսնությունների մասին, ասում է. «Մեզ մոտ ամուսնությունը միշտ «մերոնց» (ծպտյալ հայերի) միջև է լինում: Դուրս ոչ աղջիկ ենք տալիս, ոչ էլ դրսից աղջիկ

ենք առնում, որովհետև դրսից եկած հարսը կարող է «մերոնց» գաղտնիքներն իմանալ»: Իսկ երբ նրանց դրացի քուրդը խնդրել է Չաջը Իբրահիմի քրոջ ծեռքը, նրա հայրը մերժել է, սակայն վախենալով, որ կարող են աղջկան փախցնել, ամուսնացրել է «մերոնցից» ճաղատ, տգեղ, աղքատ և որք մի հովվի հետ: Քենալ Յալչընի նույն գրքում ծպտյալ հայուհի Սուլթան Բաքըրջըզիլը պատմում է, որ իր պապը չորս տղաներին էլ ամուսնացրել է ծպտյալ հայերի հետ, իսկ 12-ամյա աղջկան, վախենալով, որ քրդերը կփախցնեն, ամուսնացրել է 30-ամյա ծպտյալ հայի հետ, դրանով իսկ, ըստ իրեն, փրկել աղջկան:

Այս և նմանատիպ այլ օրինակներ հաստատում են վերոնշյալ այն պնդումը, որ ծպտյալ հայերի ներքին ամուսնությունների ժամանակ տարիքային, դասակարգային, սոցիալական և այլ խոչընդոտներն անտեսվում կամ երկրորդական են համարվում:

Պատահական չէ, որ ծպտյալ հայերի շրջանում տարածված ներքին ամուսնությունների սովորույթը գրավել է նաև թուրք գիտնականների հետաքրքրությունը: Նրանք այդ հարցն ուսումնասիրել են՝ ունենալով բազմաթիվ հնարավորություններ և փաստեր: Մանրակրկիտ հետազոտելով կրոնադարձված հայերի տոհմածառերը՝ նրանք ի հայտ են բերում փաստեր, որոնք ապացուցում են, որ շատ հաճախ և, իհարկե, ոչ պատահաբար ամուսնություններ են տեղի ունենում ծպտյալ հայերի սերունդների միջև: Ծպտյալ հայերի ներքին ամուսնությունների մասին թուրքական աղբյուրներում հանդիպած օրինակներից մեջքերենք մի քանիսը.

1. Ծպտյալ հայ Չեթին Բոզբայան (ծնվ. 1923թ.), որը 1990թ. 67 տարեկանում կրոնադարձվել է՝ ընդունելով քրիստոնեություն, ամուսնացած է հայուհի Շաքե Բոզբայանի հետ: Ներկայացված է նաև նրանց տոհմածառը, որտեղից պարզվում է, որ նրանց ծնողները ծագումով հայեր են: Ավելին, նրանց որդին՝ Գյուլա Արփադ Բոզբայան ևս 1990թ. 29 տարեկանում վերընդունում է քրիստոնեություն: Հետաքրքիր է, որ Գյուլա Արփադ Բոզբայան ամուսնանում է 1967թ. ծնված Նարգիզ Բոզբայանի հետ, որի ծնողները նույնպես ծագումով հայեր են: Նարգիզ Բոզբայան ևս 1996թ. վերընդունում է քրիստոնեություն:

2. Ահմեթ Քարաքուչի, որի ծնողները հայեր են եղել, կինը՝ Տիգրանուհին և որդին՝ Պերճը, 1986թ. դատարանի որոշմամբ վերադառնում են քրիստոնեության: 1989թ. կրոնադարձվում է նաև Ահմեթ և Տիգրանուհի Քարաքուչների աղջիկը՝ Ֆաթման, իսկ նրանց մյուս չորս երեխաները մնում են մուսուլման: Սակայն, այդ մուսուլման մնացած երեխաներից մեկը՝ Չեմիլեն, ամուսնանում է 1959թ. ծնված Աբափ Քաբեի հետ, որի ծնողները սասունցի հայեր են՝ Սահակն ու Մարիամը: Հետաքրքիրն այն է, որ այս գույզն իրենց տասներեք երեխաներին գրանցում է որպես քրիստոնյաներ:

3. 1966թ. քրիստոնեություն ընդունած և 1967թ. հայ քրիստոնյա Անդրանիկ Չաքըջըի հետ ամուսնացած Ֆիդան Դեմիրի ծնողները

նույնպես ունեն հայկական ծագում, ավելին՝ աղբյուրում ներկայացված են նաև նրա հորական տատի ու պապի անունները՝ Մանուկ և Մարիամ: 1996թ. Ֆիդան Դեմիրն անվանափոխվում է՝ ընդունելով Սեդա անունը, իսկ երեխաներին՝ Թալինին և Արային, գրանցում որպես քրիստոնյաներ: Թուրքական աղբյուրները նշում են, որ Ֆիդան Դեմիրի քույրերը՝ Էմինեն և Այշեն, համապատասխանաբար 1962 և 1990թթ. ընդունում են քրիստոնեություն:

4. Ծպտյալ հայի որդի Դավիթ Թաշդեմիրը 1955թ. հրաժարվելով իսլամից՝ ընդունել է քրիստոնեություն: Ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրությունները, Դավթի ծնողները Մուսթաֆան և Ֆադիմն են, սակայն հոր ծնողների անուններն են Արթին (Հարություն) և Սրբուկ, իսկ մոր ծնողների՝ Առաքել և Մարիամ: Դավիթ Թաշդեմիրն ամուսնացել է հայ քրիստոնյա Սաթենիկ Թաշդեմիրի հետ, իսկ Դավթի երկու եղբայրները՝ ծպտյալ հայեր Հայրիյեի (որի ծնողներն են Հովսեփը և Լուսինեն) և Հաթիջեի (որի ծնողները Կիրակոսը և Աննան են): Դավթի երրորդ եղբայրն ամուսնացել է հայ քրիստոնյա Սրբուկի հետ: Դավիթ Թաշդեմիրի զարմիկներից Գուլյա Թաշդեմիրը 1992թ., 66 տարեկանում, Սարգիս Թաշդեմիրը 1982թ., 48 տարեկանում, Էլմաս Թաշդեմիրը 1977թ., 33 տարեկանում, վերադարձել են իրենց նախնիների կրոնին և ընդունել քրիստոնեություն: Դավիթ Թաշդեմիրի մյուս եղբայրները, զարմիկները դեռևս շարունակում են գրանցված մնալ որպես մուսուլման:

5. Թունջելիի (Դերսիմ) Այդընլըք գյուղի բնակիչ, ծպտյալ հայ (շրջապատում որպես ալևի ներկայացող), 1944թ. ծնված Ազիզ Չելիքը 1972թ. փոխում է իր կրոնը՝ ընդունելով քրիստոնեություն, միաժամանակ վերցնում է նաև Սարգիս անունը: Սարգիս Չելիքը ամուսնանում է 1949թ. Արաբկիրում ծնված հայ քրիստոնյա Բյուլբյուլ Յըլընջըօղլուի հետ: Նրանց երկու տղաներն էլ՝ 1972թ. ծնված Սևան Չելիքը և 1977թ. ծնված Սավաշ Չելիքը, քրիստոնյաներ են:

6. Կրկին Թունջելիի Այդընլըք գյուղի բնակիչ, շրջապատում որպես ալևի հայտնի, 1938թ. ծնված Յըլըզ Ջանիքի նախնիները նույնպես հայեր են, իսկ նա 2004թ. հունվարի 15-ին վերընդունել է քրիստոնեություն: Նրա որդին՝ 1962թ. Ստամբուլում ծնված Մահմուդը, 1992թ. ընդունում է քրիստոնեություն: 1980-ին այդ նույն քայլին է դիմում նաև Յըլըզի քույրը՝ Փերիհանը, անվանափոխվելով Փիրուզ:

Ծպտյալ հայերի ներքին ամուսնությունների մասին տվյալների ենք հանդիպում նաև Արևմտյան Հայաստան այցելած տարբեր մարդկանց մոտ: Հայ ճարտարապետության պատմության մասնագետ Սամվել Կարապետյանը, անդրադառնալով այս խնդրին, նշում է. «Արևմտյան Հայաստանում մահմեդական հայերը, եթե իրենք գտնում են, որ հայ են, միշտ խնդիրներ ունեն տեղի քրդերի հետ, նույնիսկ արյունահեղության մակարդակի. քրդերը նեղվում են, որ մահմեդական հայերն իրենց աղջիկ չեն տալիս, աղջիկ վերցնում են, բայց չեն տալիս»:

Մենք նույնպես Արևմտյան Հայաստանում մեր հանդիպած ծպտյալ հայերի հետ զրույցներում լսել ենք ներքին ամուսնությունների մասին, սակայն այդ սկզբունքը քրդական միջավայրում ոչ միշտ է հնարավոր պահպանել: Այն վայրերում, որտեղ քրդերի և ծպտյալ հայերի հարաբերությունները լարված են, դա ավելի հեշտ է, իսկ որտեղ նրանք ունեն նորմալ հարաբերություններ, ոչ միշտ են կարողանում խուսափել խառնամուսնություններից, սակայն այստեղ նույնպես նկատելի է, որ առավելապես փորձում են աղջիկ վերցնել, բայց չտալ:

Ավելորդ չէ նշել, որ ներքին ամուսնությունների սովորույթը ծպտյալ հայերը փորձում են պահպանել նաև Եվրոպայում, ուր արտագաղթել են նրանց բազմաթիվ ընտանիքներ: Օրինակ, հայտնի Վարթո ցեղի անդամները, ապրելով Բելգիայում, շարունակում են ներքին ամուսնությունները, սակայն եթե նախկինում ամուսնանում էին միայն ցեղակիցների հետ, ապա այժմ՝ ընդհանրապես հայերի:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ ներքին ամուսնությունների սովորույթը հանդիսանում է Թուրքիայի ծպտյալ հայերի ազգային ինքնագիտակցության ևս մեկ ապացույց: Սա, միևնույն ժամանակ, կարևոր տարբերակիչ հատկանիշ է, որով ծպտյալ հայերը տարբերվում են իսլամացված հայերի այլ խմբերից:

Ռուբեն Մելքոնյան

«Հանրապետական» ամսագիր, թիվ 5, 2008

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	3
Հայության այլալեզու և այլադավան որոշ խմբերի մասին	5
Հայության այլալեզու և այլադավան որոշ խմբերը	
Սիրիա-Լիբանանում	10
Հայ էթնոկրոնական տարրը Արևմտյան Հայաստանում	17
«Ծպտյալ» հայերի կրոնադարձությունը	24
«Ծպտյալ» հայերի հետ կապված նոր իրողություններ	30
Քայել Մարգարողուկի հարցազրույցը	35
Արաբացած հայեր Թուրքիայում	40
Հայ մոլոկաններ	44
Գրիգոր Աղաբալօղլուկի հարցազրույցը	48
Բացահայտումներ Թուրքիայի կրոնափոխ հայերի խնդրում	52
Քենալ Յալչընի հարցազրույցը	58
Վերապրած հայեր. Էրմենի Վարթո աշիրեթը	63
Ներքին ամուսնությունների սովորույթը Թուրքիայի ծպտյալ հայերի շրջանում	67